

VUČEDOLSKA “GOLUBICA” KAO POSUDA

UDK 903.26 (497.5) “636”

Primljeno/Received: 2002. 01. 07.

Prihvaćeno/Accepted: 2002. 04. 11.

Marina Milićević Bradač

HR 10000 Zagreb

Odsjek za arheologiju

Filozofskog fakulteta

I. Lučića 3

Posuda vučedolske kulture, nazvana «Vučedolska golubica», nađena je na Gradcu, akropoli lokaliteta Vučedol kraj Vukovara. Jama u kojoj je pronađena pripada istom horizontu kao i jama s ukopanim i žrtvovanim jelenom i tzv. Grob bračnog para. Svi su ovi objekti povezani s «Megaronom ljevača bakra». Sva tri elementa – ptica, jelen i metalurgija – povezuju se s glavnom odlikom šamanske tehnike, a to je ekstatičko putovanje na onaj svijet i povratak s njega. Šamani su za svoje rituale često koristili halucinogena sredstva, obično posluživana u naročitim posudama i vjerojatno se takvo neko piće posluživalo i u posudi u obliku ptice nađenoj na Vučedolu.

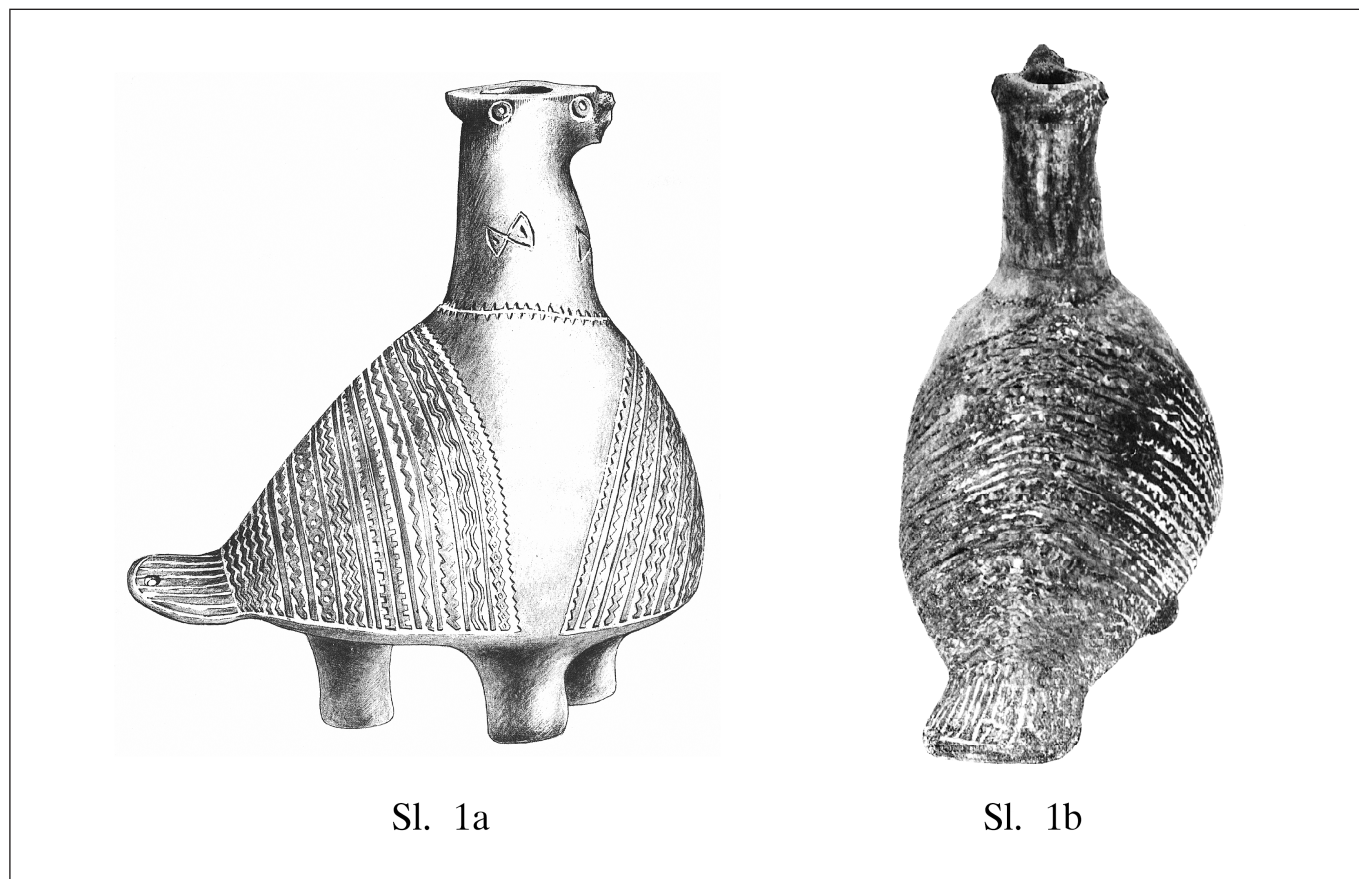
Ključne riječi: Vučedol-Gradac, «Vučedolska golubica», ptica, jelen, šamanizam, halucinogeno piće, alkohol, pivo, mlijeko, medovina, brezov sok, opijum, konoplja, mandragora, bunika, kukurijek, beladona, bršljan, mrazovac, datura, muhara, snijet, kukolj, ljulj.

Jedan predmet vučedolske kulture, poznat pod nazivom “vučedolska golubica” vjerojatno je najslavniji pojedinačni arheološki nalaz iz Hrvatske. Danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu i ima inventarski broj 8201. Proslavila se svojom izuzetnom ljepotom i vještinom izrade, kao i simbolikom koja je za vrijeme domovinskog rata prerasla granice arheologije i postala svenarodni znak (sl. 1, a-b). Slava koja joj, s pravom pripada, ponekad nas odvodi od pravog arheološkog pitanja: što je ona zapravo i čemu je služila? *

Ovaj je predmet pronađen 1938.g. u istraživanjima na Vučedolu, položaj Gradac. Mjesto nalaza je jama (Keller po Schmidt) II B □18. Jama je bila dimenzija 2,30 x 2,0 m (Schmidt 1945, T.15.2); uhvaćena je na

dubini – 3,20 m i dosezala je do dubine –4,60 m. Bila je ispunjena pepelom i u njoj je, između ostalog nađeno 44 fragmenta vučedolske bijelo inkrustirane keramike (Schmidt 1945, 36), koja pripada rano-klasičnoj vučedolskoj kulturi - stupanj B 1 (Dimitrijević 1979, 288 id.). Zajedno s ostalom keramikom u jami se nalazila i jedna posuda, bolje rečeno boca, u obliku ptice. Posuda je visoka 19,7 cm i stoji na tri čepaste nožice 2,5-3 cm visine svaka. Na vrhu glave je otvor posude, zapravo izljev od boce. Površina joj je fino uglačana, malo je svjetlije pečena i ima ukrase s bijelom inkrustacijom na leđima i na prsima. Ukrasima je još označen rep i oči, kao i kljun ptice. Na vratu ima inkrustirana tri simbola klepsidre, odnosno dvostruke

* Na ovom bih se mjestu željela zahvaliti svima koji su mi pomogli pri pisanju ovog rada, naročito ing. Dragomiru Brkiću, kustosu Farmaceutskog botaničkog vrta “Fran Kušan”, ing. farmacije Vitomiru Marofu, prof.dr. Aleksandru Durmanu te mr. Klari Gönc-Moačanin. Ovaj je tekst proširena verzija referata sastavljenog za znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva u Vukovaru 1999.g.

Sl. 1a Vučedolska “golubica”, prema Praistorija jugoslavenskih zemalja, III Eneolit, Sarajevo 1979, crtež s naslovne strane, načinio Sead Čerkez

Sl. 1b Vučedolska “golubica”, prema Schmidt 1945, T. 50, 1b

sjekire. Zapremnina posude je prema Schmidt 3/5 litre (600ml - Schmidt 1945, 106), dok je najnovije mjerenje zapremnine pijeskom dalo rezultat od 480 ml. Iskopavač Richard Rudolph Schmidt bio je oduševljen njezinom ljepotom i načinom izrade (Schmidt 1945, 107; T. 50.1; Vučedol Kat. 1988, no.43). Njemu je samom na prvi pogled bilo jasno da je riječ o izuzetnom nalazu i o predmetu koji nipošto nije mogao pripadati svakodnevnoj upotrebi. Stoga je zaključio da je to bio kulturni predmet i da je u ovoj, u svakom pogledu naročitoj boci, moralo biti čuvano neko kultno piće. Njega je na taj zaključak navela činjenica da su se na vratu boce nalazili simboli dvostruke sjekire, koji su inače u Staroj Europi bili jedan od najčešćih kulturnih simbola, a nama su najpoznatiji iz egejskog svijeta iz bronzanog doba. Na istom je mjestu zaključio da je ova “golubica” (on ju je tako prvi prozvao) nešto strano u vučedolskom

kulturnom krugu i da je kao simbol i kao kulturni utjecaj morala na Vučedol doći iz sredozemnog kruga, točnije iz Egeide (Schmidt 1945, 107).

Do danas njegovi su se bitni zaključci održali kao točni: da je to kulturna posuda i da je u njoj moralo biti kultno piće. No, zaključak da se radi o golubici danas je pod velikim znakom pitanja. Prilično uvjerljivo doima se teza da bi ipak prije bila riječ o jarebici, što ovu bocu dovodi u izravnu vezu s metalurgijom¹, kao jednim od najvažnijih dostignuća vučedolske kulture. Drugo je pitanje odakle ona u ovom kulturnom krugu: istina je da su male ptice i divlje kokice poput jarebica, prepelica, ševa itd. česte u simboličkom repertoaru Stare Europe, kao i simboli dvostruke sjekire, no ptice nisu nepoznate unutar vučedolske kulture. Dovoljno je spomenuti glavu ptice nađenu u Vinkovcima na lokalitetu “Zvijezda” 1977.g. (sl. 2.) (Dimitrijević 1979, 295; Vučedol Kat. 1988,

¹ U grčkoj mitologiji dva se hroma boga, povezana s metalima i metalurgijom, povezuju s pticom jarebicom: Hefest, bog kovač, te Talos, mjedeni div koji je čuvao Kretu. Talosa je Dedal bacio s visine, a Atena ili Afrodita su ga pretvorile u jarebicu prije nego je udario u tlo. Muške jarebice za vrijeme parenja izvode agresivan ples kad neobično hodaju i poskakuju. Osim toga jarebica u opasnosti hini da je hroma i da joj je oštećeno krilo. Možda je to bilo odlučno u povezivanju hromih kovača i ptice jarebice. Vidi Bailey 1997, 120 id. Vidi također A. Durman, *Metal u prehistorijskom društvu jugoistočne Europe*, diss. Zagreb 1991, 162 id. sl.53-54, gdje je detaljno obrazložena veza između jarebice i metalurgije, te je dana potpuna argumentacija zašto bi se vučedolsku “golubicu” zapravo trebalo smatrati jarebicom.

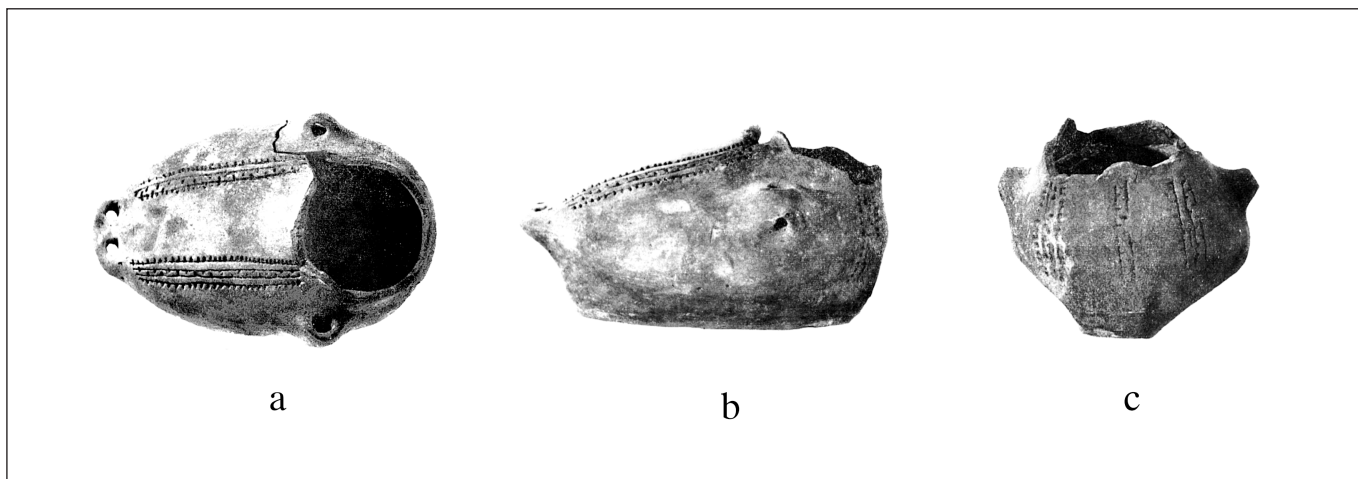
Sl. 2 Glava patke, vučedolska kultura, Vinkovci (“Zvijezda”), prema Vučedol Kat. 1988, no. 44

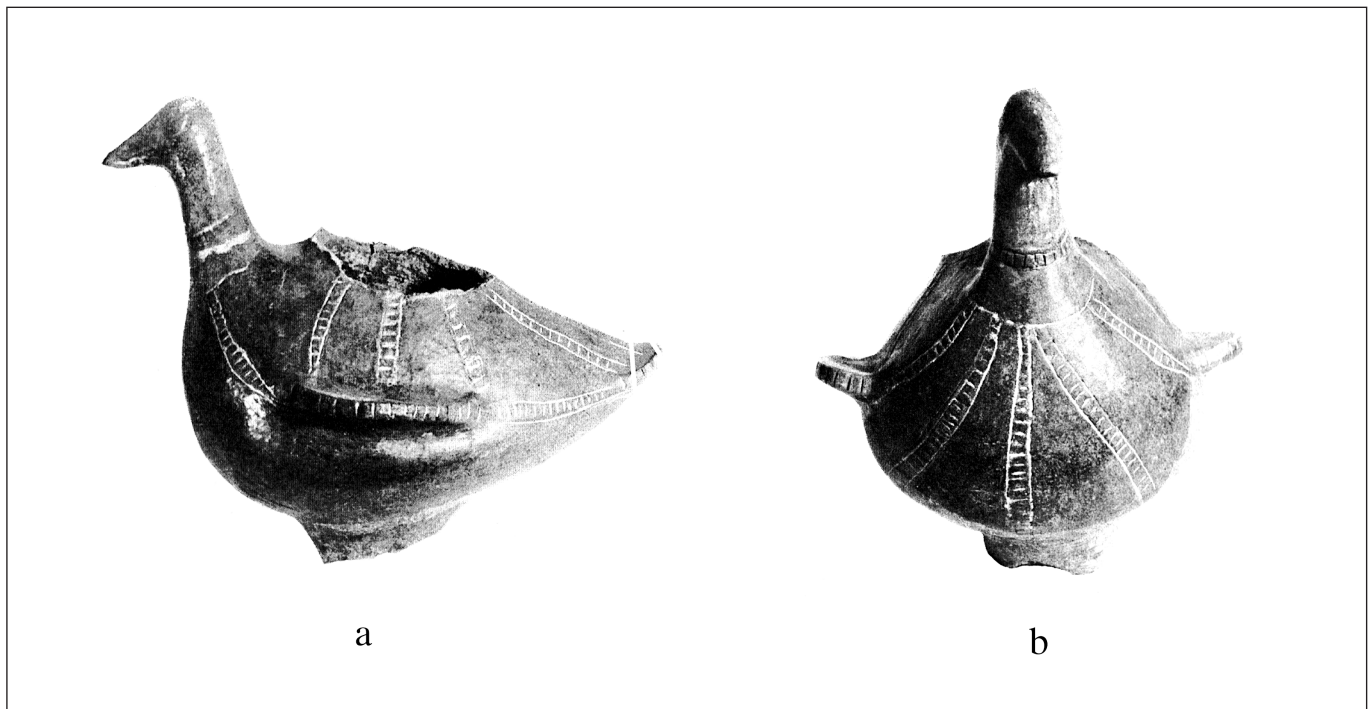
Sl. 3 Posuda u obliku ptice, kasna vučedolska kultura, Zók (Baranja), prema Tompa 1934/35, T. 20.6

no.44) ili posudu u obliku ptice s lokaliteta Zók u Mađarskoj (sl. 3.) pronađenu u istraživanjima 1919.g. Ova je posuda iz vremena kasne vučedolske kulture najbliža paralela našoj ptici: visoka je 10 cm i nije tako naturalistički rađena kao vučedolska; nema glavu nego je umjesto nje izljev (Schmidt 1945, 107). I ona je očito služila kao kulturna posuda, vjerojatno za držanje neke naročite tekućine s kulturnom namjenom (Tompa 1934/35, 60-61, T. 20.6; Kalicz 1968, 98). Kasnije, u ranom brončanom dobu u Karpatskoj kotlini pticolike posude prilično se često nalaze, kao i *askoi* koji su svojim oblikom izvedenim od pticolike posude, tijesno s njima povezani. Dobar dio kultura u kojima se pojavljuju genetski je povezan s vučedolskom kulturom. Tako se pticolike posude i *askoi* nalaze u

sve tri grupe Zók kulture poput već citiranog primjera, (sl.3). Isti je tip posuda za piće poznat i iz Nyírség grupe, od kojih je daleko najljepši primjerak djelomično sačuvana posuda iz Hosszúpályi-ja (sl. 4, a-c) (Kalicz 1968, 98, T. XI,1a-c). Ukraš na njoj tipičan je za Nyírség grupu. Iz okružja kulture Makó također je poznat jedan *askos*. Nekoć se mislilo da i pticolike posude i *askoi* potječu iz južnog Balkana i egejskog područja, budući da nisu nađeni ranije od Zók kulture. No, u međuvremenu su nađeni u okviru kulture Coṡfeni, a danas su i posude u obliku ptica i *askoi* poznati i iz badenske kulture. Dok je dvoumio jesu li posude iz Zók kulture egejskog podrijetla, Kalicz je bio siguran da one iz Coṡfeni kulture treba povezati sa stepskom kulturom grobnih jama (Kalicz 1968,

Sl. 4, a-c Posuda u obliku ptice, kultura Zók-Nyírség, lokalitet Hosszúpályi, prema Kalicz 1968, T. XI, 1a-c.

Sl. 5, a-b Posuda u obliku ptice, kultura Hatvan, lokalitet Bökény-Mindszent, prema Kalicz 1968, T. CXIV,1a-b.

99), tzv. Jamnaja ili *Grubengrabkultur*. Danas mislimo da je mnogo vjerojatnije da pticolike posude u vučedolsku kulturu dolaze od stepske kulture grobnih jama preko kompleksa Baden-Kostolac-Coöfeni, nego s Kiklada. U daljem razvoju brončanog doba u Karpatskoj kotlini oblik se i dalje zadržava. Nalazimo ih u kulturi Hatvan i ovi se primjeri izravno mogu genetski nadovezati na one iz prethodnih kultura na ovom području. Oblici nastavljaju u Ottomány, Perjámos i kompleksu Panonske inkrustirane keramike (Kalicz 1968, 171 id. T. LII,10; LVII, 7; LX, 3; LXIX, 1; CXIV,1,2; CXV, 1-5, 6-9). Najljepši primjerak iz kulture Hatvan je pticolika posuda iz Bökény-Mindszenta (Kalicz 1968, T. CXIV, 1): posuda je lijepo ukrašena i vrlo je naturalistički izvedena i svjedoči nam o dugoj tradiciji izrade takvih posuda za piće na ovom području, a mi bismo dodali i o dugoj tradiciji pijenja posebnog pića iz tako posebnih posuda (sl. 5,a-b).

Nije dvojbeno da je riječ o kultnoj posudi, ali kakvoj posudi, koja joj je bila namjena i, što je važnije, koja je bila namjena pića koje se u njoj posluživalo; u kakvim se prilikama to piće posluživalo i kakvo je moglo biti? Da bi se na to odgovorilo treba prije svega pogledati okolinu ovog nalaza. Na tlocrtu (sl. 6.) iskopavanja Gradca vidi se da jama II B □ 18 čini trokut s još dva vrlo važna nalaza: jedan je jama II E □ 8,9 u kojoj je sahranjen žrtvovani jelen, jedina pojedinačno, namjerno sahranjena i žrtvovana životinja koja je nađena na Gradcu; te jama BG □ 20 u kojoj se nalazio tzv. Grob bračnog

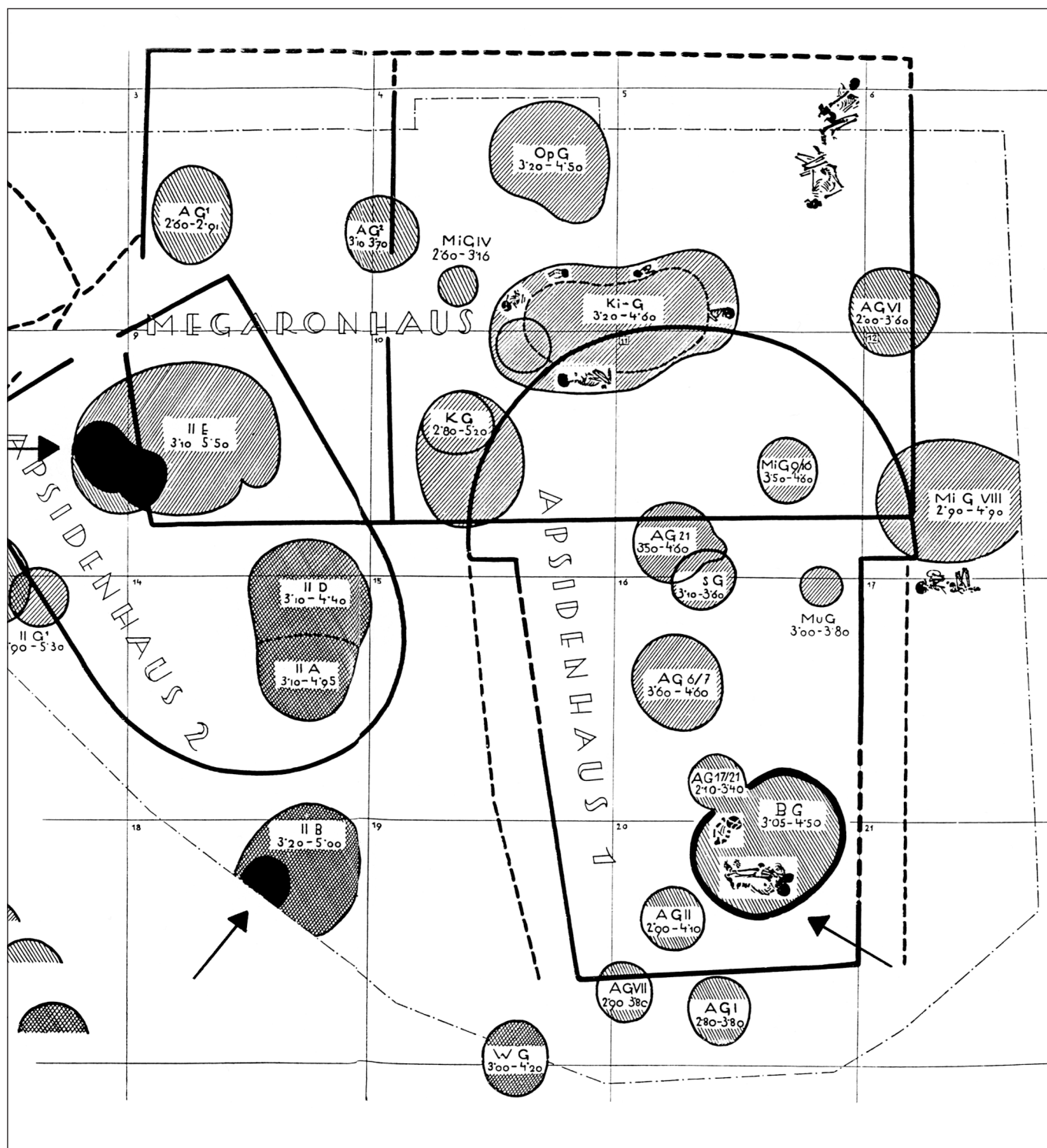
para. Sve su tri jame ukopane praktički iz istog horizonta: jama II B se hvata na dubini –3,20m, jama II E na dubini –3,10 m, a jama BG na dubini –3,05 m. Sve su tri jame čini se povezane s golemim objektom, megaronom I, tzv. megaronom lijevača bakra, koji je uhvaćen na dubinama –2,40 – 2,65 m. Ukopani se jelen nalazio neposredno pred ulazom u megaron, a “golubica” i bračni par malo udaljenije od njega. Za sada nećemo obraćati previše pažnje na “grob bračnog para” jer je on tema za sebe. No, pred nama se pokazuje cjelina: jedan žrtvovan i samostalno sahranjen jelen, jedna boca u obliku ptice, lako moguće jarebice i jedan objekt u kojem je neprijeporno dokazana metalurška aktivnost, točnije prerada arsenske bronce. Tek ova cjelina može nas uputiti na pravu namjenu “vučedolske golubice”.

* * *

Ako bismo krenuli od ptice same po sebi možemo naići na golemi kompleks ptičje simbolike, raširen cijelim svijetom, sa svim mogućim značenjima i tu bi bilo vrlo teško precizno odrediti uže značenje vučedolske ptice. No, trokut ptica-jelen-metalurški kompleks sužava našu potragu i odvodi nas u jednom točno određenom pravcu.

Jelen je bio prisutan u Staroj Europi i vrlo se često prikazivao, no ako tražimo kulturni krug u kojem je jelen gotovo najvažnija i najčešće prikazivana životinja, onda ćemo ga naći među nomadskim narodima od crnomorskih stepa do središnje Azije. U tim je krajevima jelen simbol ratnika, vladara i **šamana**².

² M. Milićević Bradač, “Of deer, antlers, and shamans”, u tisku.

Sl. 6 Tlocrt položaja Gradac (Vučedol), prema Schmidt 1945, Textbild 18, Plan II.

Šamanizam je danas često spominjan termin, iako još nije posve jasno o čemu se zapravo radi. Većina će autora definirati šamanizam kao “tradicionalni korpus specifičnih tehnika i ideologija, koje su se mogle upotrijebiti za rješavanje duhovnih problema” (Ripinsky-Naxon 1992, 1). Ono što šamanizam razlikuje od drugih religija je nedostatak redovitih svećenika. Njega održavaju šamani - ritualni praktičari. U biti, ne radi se uopće o definiranoj religiji, nego o tehnici ekstaze koja je našla svoje mjesto u mnogim religijama

svijeta. Upravo ta proširenost šamanizma po svijetu navodi na pomisao da je nastao vrlo rano, već u gornjem paleolitiku, kao jedan od odraza ljudskog napora da sistematizira razumijevanje nadnaravnog svijeta (Lewis-Williams 1997, 813). Razumijevanje i percipiranje nadnaravnog postiže se ekstatičkom komunikacijom između dva svijeta i ujedinjenjem čovjeka i duha u jednom međuprostoru. Šamanizam ritualizira fantastično i daje oblik neznanim područjima. Ta su «neznana područja» u biti iskazana kao najdublje

strukture u psihi i očituju se kao komadanje šamanova tijela, prolaženje kroz vatru, komunikacija s elementarnim silama, uspon na nebo preko stabla svijeta ili kozmičke ptice, silazak u podzemlje i susret s raznim demonima. No, sam je šaman vrlo praktičan: on se koncentrira na ono što je bitno i što u danoj situaciji treba napraviti. U načelu on mora znati kako otići "onamo", obaviti što treba (dovesti natrag izgublenu dušu živa čovjeka, odvesti dušu umrlog, dobiti životinje za lov, nagoditi se s vladarima i duhovima, milom, silom ili prijevarom i vratiti se živ kući preko opasnih krajeva). U okviru tih znanja i tehnika jedna je skupina pojedinaca dobivala ezoterična znanja o ovom i onom svijetu. Te spoznaje omogućavale su im psihodinamičke tehnike ekstaze uz vrlo čestu pripomoć halucinogenih supstanci (Halifax 1982,7; Ripinsky-Naxon 1992: 39; Deeg 1993, 96-97; Hamayon 1994, 564; Burkert 1996, 69). Takve se spoznaje ne stječu odjednom, već su nasljeđe iskustva mnogih generacija. Odabrana skupina pojedinaca tako je u društvu stvorila "malu mističnu elitu" koja je dobila vrlo veliku moć. Izvor te moći je poznavanje nadnaravnog, trans pomoću kojeg je šaman liječio bolesne i odvodio duše umrlih na onaj svijet, komunicirao s bogovima i duhovima i dovodio životinje za lov od Gospodara/Gospodarice životinja. Osim toga šaman je posjedovao golemo znanje o svetim i moćnim biljkama i o njihovom utjecaju na psihu. Pomoću tih je biljaka šaman liječio, ali je i sam odlazio na svoj daleki put pod njihovim utjecajem. Šamani su ispunjavali važnu društvenu ulogu i održavali su socijalnu ravnotežu. Šamanovi razlozi za izazivanje ekstaze i otvaranje psihe nisu osobni – oni su društveni, namijenjeni dobrobiti zajednice i stvaranju reda ondje gdje prijeti kaos (Halifax 1982, 7). On je o svojim doživljajima na onoj strani pripovijedao uz pomoć mimike i simbola i ritmiziranim iskazom iz kojeg se, po svoj prilici, razvila poezija i moguće je da su upravo šamani bili ti koji su započeli oralnu epiku (Thornton 1970, 23; Hamayon 1994, 565; Riches 1994, 383; Burkert 1996, 67-68). Stoga nije čudno da su, na primjer, upravo sibirski šamani bili čuvari i prenositelji lokalnog kulturnog nasljeđa. Imali su uistinu golemo znanje o religioznim ritualima, medicini, kao i mitovima i pjesmama. Izvještaji s terena kažu da su neki jakutski šamani raspolagali vokabularom od 12.000 riječi, što je oko tri puta više od prosjeka (Rudgley 1993, 37). Tehnika je nekako preživjela do danas, tako da možemo reći da je danas šaman klasičnog (tj. sibirskog) tipa osoba koja može stupiti u kontakt sa svojim duhovima pomoćnicima, u ekstazi putovati u razne svjetove nedostupne običnom

čovjeku i odande dovesti dušu bolesnika, te može od bogova izmoliti blagoslov za svoj narod (bilo doslovno, da im bog daje životinje za lov, bilo u prenesenom značenju općeg blagostanja) ((Marazov 1989, 3; Marazov 1992,309; Ripinsky-Naxon 1992, 42). Šamanizam je tijesno povezan s lovom i razvio se u lovačkim društvima, a danas je preživio kod mnogih sibirskih naroda koji više nisu lovci, kao tehnika liječenja ili praćenja duša mrtvih na onaj svijet (Burkert 1979, 88-89)³.

Kao tehnika za postizanje točno određenog cilja, šamanizam je najviše utjecaja imao u ne baš dobro sistematiziranim i kodificiranim religijskim sistemima. Stoga ovdje moramo dodati da vučedolska kultura kad je riječ, na primjer, o funerarnim običajima i ritualima, pokazuje da se radilo o prilično labavom i ne baš dobro definiranom sistemu. Čini se da religija vučedolske kulture u cjelini nije bila dobro definirana, ni dosljedna, budući da se radi o mješavini staroeuropskih i novih elemenata (možda indoeuropskih). U takvom okolišu šamanizam je mogao imati svoje vrlo važno i utjecajno mjesto, ako je suditi po paralelnim antropološkim podacima. Ono što začuđuje je univerzalnost mističnog iskustva, te nevjerojatna uniformiranost simbola širom svijeta (Lewis 1971, 38 id.). Dugotrajna usporedna proučavanja uspjela su ustanoviti jednu opću morfologiju šamanizma, koja se začudnom dosljednošću pokazuje širom svijeta u raznim periodima. Lokalne i kulturne varijante postoje i mogu se dobro definirati, ali opća je morfologija manje-više ista. Vučedol ne bi trebao biti izuzetak. Ono što se razlikuje od kulture do kulture je sadržaj šamanskih iskustava i vizija, koji ovisi o osobnosti i okolišu u kojem je pojedinac odrastao. Oni određuju kako će se iskusiti "promijenjeno stanje svijesti". Šamanski rituali su, osim toga, morali kontrolirati do neke mjere, razinu halucinacija koje stvara živčani sistem (Lewis-Williams 1994, 286; Lewis-Williams 1997, 813). Ako je vjerovati nalazima i ako ih pravilno tumačimo, onda možemo reći da imamo tragove šamanizma, koji se na Vučedolu polako razvodnjava pod utjecajem staroeuropskih religija. Sudjelovanje u ritualima tog tipa može se arheološki prepoznati po upotrebi raznih sredstava koja pospješuju religiozno iskustvo (npr. ples, glazba, droga, nanošenje boli), a predmeti koji su se koristili za glazbu ili drogu mogu naznačiti održavanje takvih rituala (usp. Renfrew & Bahn 1996, 391).

A. Alföldi (1931, 393 id.) je prvi upozorio na životinjske prikaze u azijskim kulturama i povezao je euroazijski životinjski stil sa šamanizmom. Nakon njega

³ U suvremenoj antropološkoj literaturi postoji tendencija da se šamanizam ograniči na jedan određeni stupanj razvoja kulture u Sibiru ili arktičkom krugu. To je ipak teško održivo, budući da je predodžba o paralelnom postojanju različitih svjetova i granici među njima koju mogu prijeći samo odabrani i dobro obučeni stručnjaci toliko raširena širom svijeta, da ovakva ograničenja nemaju nekog smisla. Danas znamo da šamanizam nije nikakvo razdoblje u razvitku religije, već se radi o funkcionalnoj kategoriji, o tehnici koja se koristila u raznim vremenima i u raznim religijama za postizanje točno određenih ciljeva. Usp. Burkert 1979, 89-90; Marazov 1992, 309.

SMELA, II, xxi. Axjutintsy. Gold Quiver Cover.

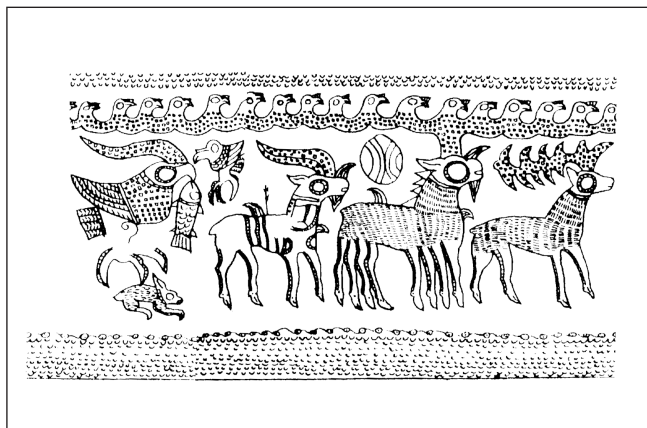
Sl. 7 Prikaz jelena iz kurgana Axjutinsky (Poltava), prema Minns 1913, fig. 75. p. 181.

to su još mnogi učinili i to je postalo opće mjesto tumačenja srednjoazijskog životinjskog stila (Kirchner 1952, 245-247). Alföldi (1931, 394-396) je posebnu pažnju obratio na današnje prikaze životinja na grobovima ljudi koje zovu šamani i na njihovu pojavu na standardama koje stoje ispred šamanskih koliba. Istraživanja su pošla i dalje i tako su u zadnjih sedamdeset godina pokazala koliko je taj sistem vjerovanja utjecao na duhovni život Europe i Sredozemlja u prehistorijsko vrijeme i u brončanom dobu (Butterworth 1966, 153). Od ovih proučavanja do povezivanja šamanske tehnike s ranim Indo-europljanima bio je samo korak. Ono što danas znamo ili mislimo da znamo o ranim indoeuropskim populacijama (u 4. ili 3. tisućljeću pr.Kr.) upućuje nas da su im rituali bili podređeni osobnom uzdizanju u društvu. Pretpostavlja se da u prehistorijskim društvima nije bilo čvrste granice između sakralne i svjetovne moći i aktivnosti nositelja jedne i druge nisu, po svoj prilici, bile strogo odvojene. Ritualni moći bliži su naročitim tehnikama vidovnjaka, proroka i šamana, nego svećeničke organizacije (Sherratt 1991, 404; Radulescu 1996, 352).

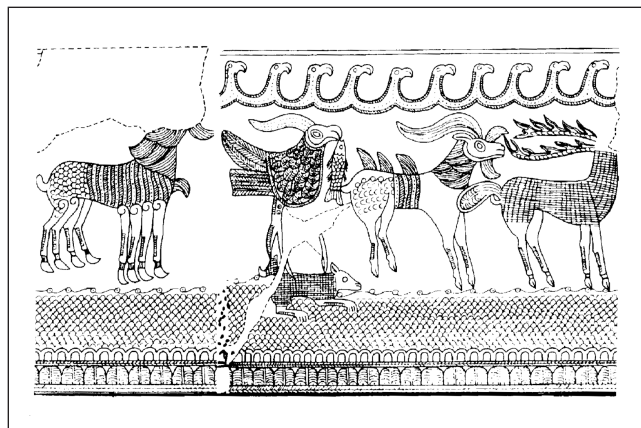
* * *

Ovaj je opći uvod bio nužan da bismo shvatili u kojem se duhovnom i religijskom sistemu krećemo. Radi se o šamanskim tehnikama, naročito o tehnikama šamanskog putovanja. Udaljenosti koje šaman prevaljuje dok je u ekstazi ponekad su stvarno goleme i mogu se prijeći na razne načine. Najčešće leteći pomoću

nekeg sredstva (na primjer na strijeli), ali šaman se može pretvoriti i u pticu i tako doći nezamislivo daleko. Drugi su omiljeni šamanovi pomoćnici za prevaljivanje velikih udaljenosti konj i jelen, ponekad medvjed (Marazov 1989,11; Marazov 1992, 319). Za jelena se vjerovalo da je medijator između neba i zemlje, ovog i onog svijeta i da je glasnik bogova (Halifax 1982, 82 i sl.str.83). Jelen i ptica najčešći su šamanovi pomoćnici, stoga ne začuđuje da se upravo u životinjskom stilu središnje Azije obje ove životinje pojavljuju zajedno, kao povezani simboli, a odatle su prešli u umjetnost barbarskih naroda na istočnom Balkanu: Geta, Dačana i Tračana. U srednjoazijskim stepama ptica se smatrala medijatorom između različitih razina ili različitih točaka u sakralnom svijetu. Ptica je mogla stići do vrhovnog boga na nebu, ali je mogla donijeti i božju silu s neba među ljude, kako se npr. vjerovalo među Jakutima. Jakuti su smatrali da je ptica, koja je nosila šamana na letu prema odredištu u sakralnoj sferi, guska (Barracano 1996, 190). Isto je tako pijetao smatran psihopompom - pratiocem duše na onaj svijet i zato se često prikazivao na posudama i tepisima u središnjoj Aziji (Barracano 1996, 191). Jeleni se, kombinirani s pticama, pojavljuju na skitskim prikazima i u skitskoj religiji još od 7.st.pr.Kr. u svim područjima. Na mnogim su primjerima transformirani u nadnaravna bića dodavanjem mnogih atributa, npr. riba, krila itd. Dovoljno je spomenuti nalaz iz skitskog kurgana Axjutinsky (Poltava) gdje je prikazan jelen čiji predimenzionirani rogovi završavaju ptičjim glavama (sl. 7.) (Minns 1913, 181,

Sl. 8 Osmonogi jelen na srebrnom peharu, Agighiol (Rumunjska), prema Schneider & Zazoff 1994, Abb. 10

Sl. 9 Ptica s rogovima i ribom, srebrni pehar, Rogozen (Bugarska), prema Schneider & Zazoff 1994, Abb. 10

fig. 75; Scheider & Zazoff 1994,187). Inače se motiv jelenskih rogova s ptičjim završetcima često pojavljuje u stepskoj umjetnosti tijekom 5. i 4. st.pr.Kr. Pretpostavlja se da je prikaz ponekad povezan s pretkom-zaštitnikom ili likom vrhovnog boga nalik grčkom Zeusu (Farkas 2001, 156). Posebno bliska paralela jelenu iz kurgana Axjutinsky nalazi se u kurganu br. 2 u Paziriku na Altaju. To je jedan završetak štapa ili možda dio konjske opreme, načinjen od kombinacije drveta i kože. Prikazuje krilatog grifona koji guta jelena, a svaki jelenski parožak završava glavom pijetla na dugom vratu. Slične prikaze nalazimo također u kurganima u Filipovki (Oro Kat. 2001, kat. br. 41). U prilog ovome može se citirati i slavni nalaz iz Kelermesa (Kuban). Među ostalim stvarima ondje je bila zlatna čaša (zdjelica) za piće i na njoj su iskucavanjem prikazani jeleni i divokoze kombinirani s pticama u letu (Rostovtzeff 1922, Pl. VII.). Ono što je posebno zanimljivo na ovoj vazi je to da cijeli ukras teče s unutrašnje strane vaze i stoga bi bio posve nevidljiv kad je čaša puna pića (pod uvjetom da piće nije prozirno kao voda). Prema tome ovaj prikaz mora imati više veze s tekućinom nego s činom pijenja, budući da se čini da je cijela slika posvećena tekućini, a ne onome koji pije. Dodajmo tome da je u indo-iranskoj tradiciji (koja je bliska skitskoj) čaša za piće simbol vidjelaca i svećenika (Kuzmina 1976, 74). To je simbolika koja mora da se odnosila na ono što je bilo u čaši, a ne na status osobe i sasvim dobro nadopunjava čudan način izrade ukrasa na čaši iz Kelermesa.

Ovdje bismo na trenutak otišli na sasvim drugi kraj Sredozemlja, do Iberskog poluotoka. Ondje je u eneolitiku poznata cijela jedna kategorija keramike

zване «simbolička keramika». Tamnosmeđe je ili crne boje, ukrašena urezivanjem, otiskivanjem, pečatima ili reljefom. Među ukrasima naročito su primjetne «oči», kao i solarni motivi i razne valovite i cik-cak linije, te zoomorfni motivi od kojih su najčešći **jeleni**. Posebno su zanimljivi komadi koji imaju ukras urezan s unutrašnje strane posude. Među tim unutrašnjim ukrasima nalazimo i jelena. Ova se keramika uglavnom nalazi u naseljima, manje u grobovima, pa se danas misli da je povezana sa svijetom živih koliko i sa svijetom mrtvih⁴.

Od Skita je opisan način izražavanja prešao Getima. Kao primjer mogli bismo navesti blago iz Agighiola u Rumunjskoj, gdje se na peharima za piće nalaze prikazi jelena kombiniranih s ptičjim glavama. Na knemidi iz istog blaga prikazan je čovjek koji pije dok mu je na drugoj ruci ptica (Schneider & Zazoff 1994, 145, Abb.1). Na tračkim se prikazima često pojavljuje jelen s osam nogu i s krilima, u kombinaciji s rogatom pticom (sl. 8, 9). Prikazani simboli dio su komunikacije u društvu, poseban jezik kojim se priopćavaju neki pojmovi važni za cijelu zajednicu. Tako se možda u prikazima nazire, šifrirana poruka u kombinaciji jelen-ptica, koja bi podrazumijevala alternativnost jelena i ptice kao šamanovih duhova-pomoćnika (Marazov 1992, 322). U tom se duhovnom sistemu smatra da životinje mogu čovjeka nečemu naučiti i da mogu komunicirati s čovjekom. One mu se obraćaju i u snu kao prikaze. Životinje pokazuju put za vrijeme ekstatičkog iskustva i nude mu pomoć. One su glasnici nevidljivog svijeta duhova i ono što samo životinje vide, ponekad u naročitim okolnostima može postati vidljivo čovjekovom oku⁵. Jelen i ptica dva su takva prenosioca poruka i znanja s onog svijeta.

⁴ Zanimljivi komadi ukrašeni s unutrašnje strane su npr. fragment iz Muzeja u Córdoba, koji ima jelena i geometrijski ukras na unutrašnjoj strani posude (Pena & Lopez-Astilleros 2000, fig. 2.3) ili fragment iz Cerro de la Virgen (Orce, Granada) (ibid. fig. 3.3). Sve zajedno autori su nabrojili trianest vaza s ukrasom na unutrašnjoj stijenki. Vidi Pena & Lopez-Astilleros 2000, 286-291.

⁵ E. Comba, "Visioni dell'orso: ritualità e sciamanesimo tra gli indiani delle pianure" u A. Bongioanni & E. Comba eds. *Bestie o Dei? L'animale nel simbolismo religioso*, Torino 1996, 23-44, 28-29.

Druga važna referentna točka u ovom osvrtu je "megaron ljevača bakra", središte metalurške proizvodnje na Vučedolu. Metalurgija je od rana vrlo bliska šamanizmu. Prvi su metalurzi imali relativno isti status kao šamani, imali su slične privilegije i sličnu društvenu moć. Taj status proizlazi iz sakralne sfere tajnog znanja. Nemamo ovdje mjesta ulaziti u sve detalje, ali napomenimo samo da mitovi širom svijeta govore da metali dolaze s onog svijeta i samo kovač zna kako doći do njih; on mora prijeći granicu svjetova da bi ih dobio, na isti način kao što šaman prelazi granicu svjetova, pa to postaje najveća kovačeva tajna, koliko i najveća šamanova tajna. U nekim sredinama kovača smatraju jednakim, ako ne i superiornim šamanu. Jedna jakutska poslovice kaže: "Prvi kovač, prvi šaman i prvi lončar bili su braća po krvi. Kovač je bio stariji brat, a šaman srednji" (Eliade 1982, 87). Druga jakutska poslovice kaže "Kovači i šamani potječu iz istog gnijezda" (Roux 1958, 453-454, n.78). U povijesti se za mnoge velike ljude vjerovalo da su bili kovači. Tako jedna legenda, u koju je povjerovao pisac Ibn Batuta, kaže da je Gengis Khan bio kovač (Roux 1958, 454).

Osim tajanstva povezanog s porijeklom metala, vjerojatno se smatralo da se jedna tako složena i zahtjevna vještina kao što je obrada metala ne može savladati bez pomoći čarolija. Tako se i kovačima pripisivala moć predviđanja budućnosti i moć čaranja, pa prema tome i oni mogu komunicirati s različitim kozmičkim zonama. To znači da i kovači poznaju put onamo i kako se prelazi granica i sve opasne točke na toj granici. Poznavanje puta izuzetno je važno, pa se može dogoditi da vodič na tom pogubnom putu, osim ptice ili jelena, šamanu bude kovač (Marazov 1994, 45). Osim toga upravo kovači izrađuju posvećene predmete koji su neophodni šamanima za njihove rituale, a to su metalna zrcala i metalne imitacije kostiju. Ovdje bismo mogli navesti jedan nalaz iz Engleske koji pripada ranom brončanom dobu. Na lokalitetu Upton Lovell (Wiltshire) nađen je jedan grob (G2) i u njemu mnogobrojni perforirani privjesci od kosti i kremenca, kao i metalurški alat na kojem su nađeni tragovi zlata. Ovim je alatom očito dovršavan zlatni nakit. Taj je pokojnik danas označen kao metalurg, zlatar i šaman u jednoj osobi (Shell 2000, 271-272). Za našu temu ovo je izuzetno važan nalaz, jer potvrđuje ono što je bilo poznato iz etnografskih podataka, a arheološki se naslućuje na Vučedolu.

S vremenom je moć šamana opadala, vjerojatno zbog sjedilačkog načina života, sve većeg prodiranja

poljodjelstva i religija povezanih s njim. No, metalurzi su i dalje nastavili imati šamanske karakteristike (Eliade 1982, 87; Ripinsky-Naxon 1989, 223; Marazov 1994, 43). Koliko je ovaj odnos raširen pokazuju nam podaci iz antičke Grčke. U grčkom je jeziku naziv za vješca (odnosno šamana) *góes*. Najstarija potvrda te riječi je jedan stih ih Foronide gdje se idejski Daktili, izumitelji željeza, nazivaju *góetes*⁶ (Burkert 1962, 39). Grčka nam je mitologija ostavila možda još jednu vrstu veza, ovaj put između metalurgije i bilja. Radi se o priči o Argonautima. Znamo da Jazon nije tako lako došao do zlatnog runa, bez obzira na pomoć čarobnice Medeje. Da bi ga dobio morao je ujarmiti dva bika brončanih nogu koji su rigali vatru kroz nozdrve, a načinio ih je bog Hefest. Jazon je uspio zato što mu je zaljubljena Medeja dala pomast načinjenu od kavkaskog **šafrana** (*Crocus sativus*) koja ga je zaštitila od plamena tih bikova. Jedna je pretpostavka da bi mit o Argonautima zapravo govorio o potrazi za metalurškim znanjima, a Hefestovi bi bikovi bili aluzija na metalurške peći koje su izbacivale plamen. To bi ujedno značilo, ako pravilno tumačimo priču, da su kavkaski metalurzi možda poznavali, ne samo tajne svog zanata, već i lijekove za nesreće koje su se pri tom mogle dogoditi i koje su se vjerojatno događale (Doumas 1991, 19; usp. Durman 1991, 123 id.)⁷. Poznavanje biljnih lijekova uvijek je išlo ruku pod ruku s poznavanjem halucinogena i otrova, što nam uostalom pokazuje i spomen šafrana u ovoj epizodi - biljke koja je vrlo opasna i prije je otrov nego halucinogen.

Znamo da su u staroj Indiji kovači činili posebnu zatvorenu skupinu, čak su formirali odvojena sela. Danas je to sačuvano među narodom na planini Maikal, gdje se kovačima pripisuje nadnaravna priroda (Germain 1954, 165). Iz Indije dolazi još jedna zanimljiva kombinacija morfema koji čine našu priču: ondje je sačuvano ime boga "Tvorca" (demijurga) Tvastr. On je kovač koji je načinio Indrinu munju (g Veda 1.32.2) i posudu za somu (Germain 1954, 167). Svi se izvori slažu da je *soma* opojno piće, narkotik (u avestičkom *haoma*). Ono što nas zanima to je da ovdje vidimo zajedno u istom kompleksu metalurgiju i opojno piće kao što je soma. Prije nego što nastavimo priču o somi, vratimo se španjolskom eneolitiku i već spomenutoj «simboličkoj keramici». U zadnje je vrijeme primijećeno da se ova keramika često nalazi s komadima metala, kako u naseljima, tako i u grobovima. Ustanovljena je i neka veza između «simboličke keramike» i metalurškog procesa

⁶ Epic. Gr. Fr. ed. Kinkel p. 211 = Schol. Apoll. Rhod. 1.1129.

⁷ U ovom konkretnom slučaju malo je teško reći kako bi šafran (*Crocus sativus*) mogao pomoći kao lijek. Aktivna komponenta u šafranu su glikozidi, koncentrirani mahom u stabljici i cvijetu, pogotovo peludu, manje u gomolju. Glikozidi su vrlo toksični i kad se uzimaju oralno izazivaju grčeve mišića, naročito lica i smetnje vida. Glikozidi se danas ne apliciraju na kožu, niti u tradicionalnim medicinskim tehnikama. Osim toga glikozidi nisu psihotropni, niti uspavljuju, iako je poznato i danas da berači šafrana često padaju u nesvijest tijekom skupljanja peluda, koji se koristi za boje za tkanine i za začim. Za ovu informaciju zahvaljujem ing. farmacije Vitomiru Marofu.

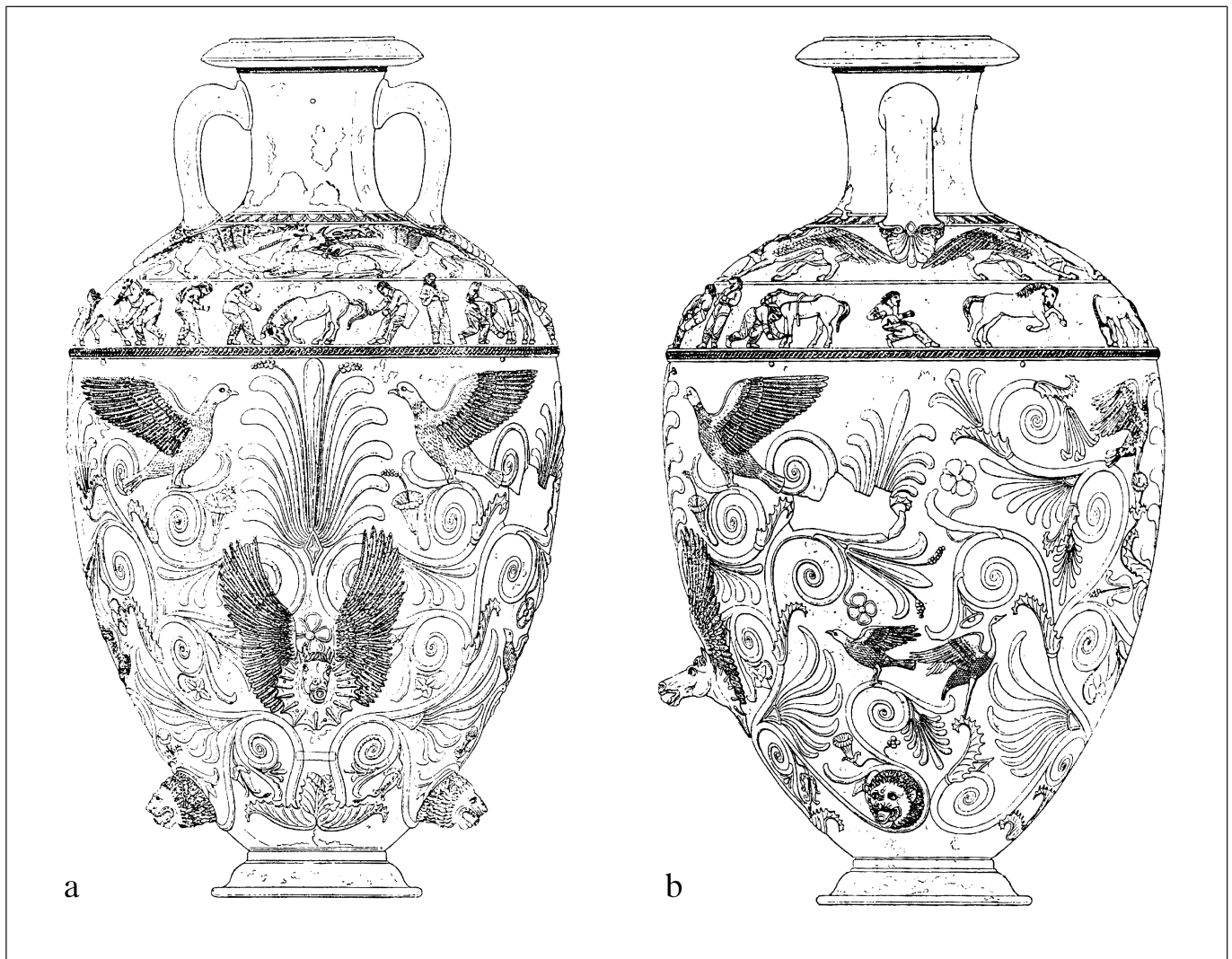
(Pena & Lopez-Astilleros 2000, 287). Kad se uzme u obzir da je repertoar ukrasa uključivao (magične ?) oči i cervide, onda možemo pretpostaviti da je možda u toj keramici posluživano također neko opojno piće.

Soma se u Vedama opisuje kao biljka, kao ekstrakt biljke i kao bog koji se očituje ili u biljci ili u njezinom ekstraktu. To je piće uglavnom za bogove, ali i ljudima daje snagu u bitki. *Haoma* iz iranske tradicije koristila se na sličan način – kao žrtva bogovima i kao piće za ratnike koji su od njega padali u bojni bijes (Nyberg 1995, 382-383). *Soma* je bila halucinogena i izazivala je blaženstvo. To se najbolje vidi u Vedama, gdje se somi suprotstavlja *sura*, alkoholno fermentirano piće koje izaziva zlu opijenost i predstavlja neistinu, jad i tamu, za razliku od some koja izaziva sreću i predstavlja istinu, blagostanje i svjetlost (Satapatha Brahmana 5.1.2.10) (Staal 2000, 107). Moguće je da je *soma* imala tako uzvišen status upravo zbog psihotropnih svojstava, za razliku od običnog alkohola koji samo opija, ali ne otkriva tajne. Osim alkohola, još se jedno piće smatra suprotnošću somi, a to je otrov (*visa*). U g Vedi (10.136) detaljno se opisuje izrada tog pića kao i neobičan, dugokos lik koji taj otrov pije. Kesin (= Dugokosi) je pao u ekstazu od tog «otrova». Isto tako se upravo Kesin, kao i mudraci (*muni*) opisuju kako u ekstazi lete s vjetrom. I jedna i druga odlika (psihotropna tvar i letenje u ekstazi) vrlo jasno ukazuju na šamansko porijeklo ovih vedskih napomena (Bongard-Levin & Grantovskij 1981, 87; Deeg 1993, 99). Tehnika pravljenja some, kako je opisana u g Vedi (9. knjiga g Vede posvećena je somi) podsjeća na stari način pravljenja vina: sok se istiskuje prešanjem između kamenja i stavlja u posudu gdje se razrjeđuje vodom. Sama etimologija riječi *soma* je indoeuropska i potječe od IE korijena **seu-/su-* s izvornim značenjem “zakrenuti, istisnuti (tekućinu)” (Ruck 1978, 241-242; Gamkrelidze & Ivanov 1984, 563). Osim izravne veze s metalurgom, *soma* ima i izravnu vezu s pticama. Prema g Vedi orao ili neka druga ptica krade somu s planine ili s neba. Ne samo to, nego se od vedskih

vremena *soma* povezuje s orlom i sa zmijom. S orlom je do te mjere povezana da se i sama ponekad naziva pticom. Zahvaljujući posjedovanju some Indra postaje prvi među bogovima, a pod utjecajem intoksikacije tim pićem sposoban je izvesti mnoga velika djela. Pod utjecajem some vidio su sposobni sastavljati himne u slavu bogova. Vidimo da ritualno piće preuzima i funkciju pjesnika, a veze između opojne tvari i poetskog stvaranja vide se u detaljima iz opisa pripremanja pića, a g Veda (7.26.1) kaže da se efekti some ne mogu postići ako u postupak nisu uključeni i sveti himni (Bongard-Levin & Grantovskij 1981, 88-89; Falk 1989, 80; Walsh 1998, 152-153; Staal 2000, 109). U Mahābhārati (MBh 1.29.2) se jasno kaže kako se *soma* čuva kao zatvorenik u željeznom zatvoru, što je vraćanje na vezu s metalurgijom i kovačima (Jatavallabhula 1999, 200-202, 215-216). Nadalje, u indijskoj epici poznato je piće *am ta*, opojno i davalac besmrtnosti. *Am ta*, piće besmrtnosti i «vatra bilja» (Taittirīya-Samhitā 5.6.4.2) identificira se i s travom *darbhā* koja se u g Vedi spominje samo jednom (1.191.3). Možda je riječ o halucinogenoj biljci koja se konzumirala otopljena u vodi, a spomen vatre i vrućine mogao bi nagovijestiti da je to piće izazivalo vrućicu i vizije. To što se *darbhā* samo sporadično spominje možda pokazuje da je to prastaro piće koje je ustuknulo pred ritualom some (Deeg 1993, 102-104)⁸. Za *am tu* se govorilo da se radi od soka drveća, od trava i od zlata, sve s iste planine (Jatavallabhula 1999, 213)⁹. Zlato se pojavljuje i u priči, posredno povezanoj s travom *darbhā*. Naime, od riječi *darbhā* izvedeno je ime već spomenutog tajanstvenog junaka Dugokosog – Kesin D rbhya, kojeg neki tekstovi smatraju kraljem, neki brahmanom, a u svima ima šamanske odlike. On je izveo jedan ritual i tijekom tog rituala pojavila mu se u jednoj verziji zlatna guska (Jaiminīya-Br hma a iz S maveda 2.53 – guska se pojavljuje nakon što je istisnuo somu), a u drugoj verziji zlatna ptica (Kausītaki-Br hma a 7.5). U obje verzije zlatne mu se ptice obraćaju riječima (Deeg 1993, 105-106).

⁸ Mnogi indolozi smatraju da je *soma/haoma* jedinstvena indo-iranska inovacija i da je drugi rani Indoeuroljani nisu pili (Nyberg 1995, 382; Parpola 1995, 371). To je lako moguće kad je riječ o specifičnom razvijenom ritualu u kojem se koristila specifična supstanca *soma* (kod Iranaca *haoma*), no već i spomeni unutar vedske tradicije pokazuju da je bilo drugih i starijih pića sa sličnim efektima. Stoga ne možemo isključiti upotrebu psihotropnih sredstava i s njima povezane rituale kod ranih Indoeuroljana. Nije se upotrebljavala baš *soma* i rituali su vjerojatno bili jednostavniji, ali su sigurno postojali, kako nam pokazuju paralelni podaci. S time se poklapa i to da mnogi danas misle da je pozadina ritualne upotrebe some ne samo šamanska, nego i indoeuropska (Staal 2000, 111). A. Parpola (1995, 371-372) smatra da je upotreba some počela u Ferghani ili u planinama Zervashan u kasnijoj fazi kulture Andronovo.

⁹ Ovim podacima mogli bismo dodati jedan etnografski: u srpskom je folkloru veoma poznata trava **raskovnik**, magijska trava koja može otvoriti svaku bravu i zasun. Naročito je žele oni koji traže zakopano blago i novce pod zemljom. Prema narodnoj tradiciji blago mitskog kralja Radovana zatvoreno je iza brava i katanaca, koje nitko ne može otvoriti osim raskovnika, ali raskovnik ne može pronaći nitko, osim ježa. Jedna predaja kaže da onaj tko traži raskovnik treba staviti na sebe okove i prijeći preko livade, pa gdje okovi sami od sebe spadnu, tu će naći ovu travu (V. Čajkanović, *Mit i religija u Srba. Izabrane studije*, priredio V. Đurić, Beograd 1973, 15; Š. Kulišić, P. Ž. Petrović, N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 252-253, s.v. raskovnik). Tijekom vremena tradicija je raskovnik prebacila na travu koja pronalazi blago i otvara put do njega, no nema sumnje da je izvorna veza koja funkcionira u ovom mitološkom kompleksu ona između čudesne trave i metala, odnosno između posebnog stanja svijesti i pronalazjenja metala.

Sl. 10 a-b Srebna pozlaćena amfora iz kurgana Chertomyk (Ukrajina), prema Minns 1913, fig. 46,47, p. 159-160

Mit o borbi ptice i zmije raširen je po cijelom iranskom i kavkaskom području. Ime priče o toj borbi je «Simorg i Simar», gdje je Simorg ptica, a Simar zmija. Etimologija ovih imena veoma je zanimljiva za našu temu. U Azerbejdžanu *simorg* znači «ptica» (usp. avest. *scenameregh* ili *sēnah-bâ3* = ptica u dvije boje, u srednjovjekovnom rječniku Burxane Gate). U iranskim jezicima *morg* = ptica, dok prvi dio složenice potječe od indoeuropskog korijena *sim-* u značenju «srebro», ili označava dragocjeni metal općenito (usp. grčki *ásemon* = dragocjeni metal u ingotima). Prema toj etimologiji *simorg* bi bila «ptica od srebra» ili «ptica od dragocjenog metala». Prema drugoj pretpostavci korijen *saena* bi mogao značiti «nebo», a *saena-merey* bi prema tome bila «nebeska ptica». Naime, avestički *scena-meregh* se prevodi kao «ptica-orao», dok se *sâena* prevodi kao «orao». No, H. W. Bailey (1985, 58) je u veinahskom jeziku (sjeverna Osetija) našao korijen *sena* u značenju «nebesko plavetnilo» ili «zelenilo trave». Ovaj korijen ima analogije u jezicima čečenskom, inguškom, bachijskom, dargijskom, kao i u slavenskim jezicima (usp. sinj, □) (Bailey 1985, 58; Salmanov 1992). Obje su teorije zanimljive,

ali ako obratimo pažnju na onu prvu koja ime Simorg izvodi izravno od indoeuropskog korijena za dragocjeni metal, onda imamo naznaku za vezu između ptice i metalurgije, kakvu smo već vidjeli na indijskom primjeru. U folkloru, naročito u bajkama, predmeti od zlata i srebra uvijek predstavljaju «onaj» svijet, a isto tako ono što je boje zlata i srebra pripada «onom» svijetu ili vodi «onamo» (Korolkova 2001, 177). Svi ovi navodi pokazuju nam s jedne strane izravnu vezu između ptice i opojnog pića, ptice i poezije, a s druge strane između ptice i metala (npr. dragocjenog metala poput zlata i srebra). Taj odnos metala (naročito plemenitog metala), ptice i pića može se vidjeti na predmetu iz Mikene, poznatom kao «Nestorov pehar», koji se datira oko 1550.g.pr.Kr. To je zlatni pehar s dvije ručke na čijem se obodu, na mjestu gdje se ručke spajaju s obodom, nalaze dvije male zlatne ptice raširenih krila. A. Parpolo je upozorio na izuzetnu sličnost ovog pehara s jednim peharom od elektrona iz Muzeja Metropolitan u New Yorku, koji potječe iz nekog opljačkanog groba u Baktriji. Ovaj pehar na obodu ima ptice (orlove ili jastrebove) raširenih krila (Parpolo 1995, 362, fig.1 –

«Nestorov pehar», fig. 2- pehar iz Muzeja Metropolitan). Nijedan od ovih pehara nije morao služiti za ispijanje nekog naročitog pića, ali je možda u njihovoj koncepciji sačuvana prastara veza metal-ptica-piće. Nosioći vučedolske kulture nisu nam ostavili, na žalost, pisane spomene o sebi, ali zato arheološki kontekst govori mnogo: na Gradcu na Vučedolu nalazimo "megaron ljevača bakra" i peći za taljenje metala, kraj njega jednu vrlo specifičnu bocu za piće u obliku ptice, te jednog zakopanog jelena pred samim megaronom. To bi dovelo zajedno, usred vučedolske akropole, metalurge i šamane.

* * *

Do sada smo vidjeli da na vučedolskoj akropoli možemo identificirati tri morfema koji sva tri zajedno figuriraju u šamanskoj tehnici: pticu, jelena i metalurgiju. Sve se tri pojave povezuju s glavnom odlikom šamanske tehnike, a to je ekstatičko putovanje na onaj svijet i povratak s njega. U svim izvorima nailazimo na podatke da se takvo putovanje najčešće poduzimalo uz pomoć nekih drugih sredstava koja su morala potaknuti ulazak u trans ili izmijenjeno stanje svijesti. Najčešće su to ritmovi žičanih instrumenata ili bubnja¹⁰, te razna halucinogena sredstva. Halucinogeni i njihova kontrola jedna su od bitnih odlika šamanizma. Na putovanju se uglavnom leti i, budući da je trans vrlo često nalikovao na let, ne začuđuje da se zarana povezivao s pticama; iako ne lete samo šaman i ptica, mogu letjeti i njegovi pomoćnici jelen, konj i medvjed (Halifax 1982, 24).

O vezi između ptica i halucinogenih biljaka imamo izvještaje iz klasične antike. Na primjer, orao se smatrao zaštitnikom "Crnog kukurijeka", biljke za koju se vjerovalo da je tako otrovna da može berača otrovati preko kože. Zato su se pri branju koristile rukavice i cijelo se vrijeme pazilo da ne naiđe orao koji je nadzirao biljku i koji bi mogao napasti berača (Theophr. Hist. plant. 9.10.3)¹¹. Bunika (izrazito halucinogena biljka) i *silfion* (biljka koja je izumrla još do rimskog vremena, pa ne znamo točno koja je)

brali su se tako da bi se ptica vezala za biljku i ona bi je iščupala (Aelian. Varia historia 9.32). Magična biljka *glykyside* (slatki šipak, ma što to bilo) povezivala se s djetlićem. Morala se skupljati noću inače bi djetlić koji je čuva mogao iskopati oči beraču (Ruck 1978, 94)¹². Ptica koja je pratila ili vodila šamana na njegovom putovanju morala je biti povezana s halucinogenim sredstvima pomoću kojih se šaman upućivao na put. Isto tako, ako bi se šaman pretvarao u pticu, onda je ta ptica i te kako tijesno bila povezana s halucinogenim sredstvima koja je šaman uzimao prije pretvorbe.

Jedan je šaman iz naroda Čukči u Sibiru rekao antropologu Waldemaru Bogorasu: «Na strmoj obali rijeke postoji život. Glas je ondje i govori glasno. Vidio sam «gospodara» glasa i razgovarao sam s njim. Podložio mi se i prinio mi je žrtve. Došao je jučer i odgovorio je na moja pitanja. **Mala siva ptica s plavim grudima** dolazi mi i pjeva **šamanske pjesme** u šupljini grane, zove svoje duhove i prakticira šamanizam. **Djetlić** udara u svoj bubanj u stablu svojim kljunom. Pod sjekirom drvo se trese i stenje kao bubanj pod batom. Sve ovo dolazi na moj poziv»¹³. Ovaj je šaman izravno povezao djetlića sa šamanizmom, a vidimo da se ta veza očuvala od antike do modernog folklora.

Ovdje se moramo ponovo osvrnuti na vezu između ptice, halucinogena i već spomenute pretpostavke da su šamanova ritmizirana pripovijedanja bila zapravo početak oralne epike; odnosno vjerovanja da poetska inspiracija dolazi s onog svijeta. Ta je veza potvrđena u vedskoj Indiji i po svoj je prilici porijeklom iz praindoeuropske starine. Naime, *soma* se ne dobavlja samo herojskim poduhvatom. Ona se pomoću moći riječi (*v c*) i metra dovodi na zemlju. Već u *g Vedi* nalazimo vezu između ptice s jedne strane i govora, metra i poezije i poetske inspiracije. V 10.177 je čuvena himna ptici gdje ptica simbolizira poetsku inspiraciju ili viziju vidioca (Jatavallabhula 1999, 203). Osim toga, pjesma ptice može također biti sredstvo pomoću kojeg šaman leti i ta ga pjesma prenosi nezamislivo daleko (Halifax 1982, 24).

¹⁰ U srednjoj Njemačkoj, Češkoj i Moravskoj nalaze se predmeti od keramike na koničnoj nozi, bez dna, s ravnom plohom koja ih zatvara na vrhu. Datirani su u eneolitik i protumačeni su kao bubnjevi (Filip 1969, 1494, s. v. Trommel i slika). Posebno je zanimljiv grob iz Nietlebena (Saalkreis, središnja Njemačka) koji se datira u Bernburg period oko 3200.g.pr.Kr. U tri odvojena dijela groba nađena je, u drugoj komori, šalica za piće s jednom drškom (Bernburger Tasse), dok je u predvorju bio keramički bubanj (Sherratt 1991, 421).

¹¹ Na drugom kraju svijeta, u vedskoj Indiji, mit povezuje orla i halucinogeno piće somu. Orao ukrade somu. Čuvar some odapne strijelju za orlom i odvali mu jedno pero ili kandžu. Pero ili kandža padnu na zemlju i promijene se u različite biljke koje se koriste u žrtvama kao zamjena za somu. To su *palâsa-* ili *parna-* stablo (*Butea frondosa*) ili *putika* biljka (*Basella cordifolia*). Vjerojatno se radi o vremenu kad se *soma* više nije mogla ili nije znala dobiti, pa su umjesto nje korištene zamjene za koje je trebalo naći mitološko opravdanje. (Bongard-Levin & Grantovskij 1981,95 Jatavallabhula 1999, 203).

¹² U srpskoj je tradiciji poznata još jedna mitološka biljka, a to je "**zemaljski ključ**", trava koja je pronalezila bilo koji put. Nju je poznavala jedino ptica žuna i samo ju je ona mogla pronaći (V. Čajkanović, *Mit i religija u Srba*, 15). Pronalaženje pravog puta jedna je od bitnih odlika šamanizma širom svijeta i ovdje nam je preživjela predodžba da je trava ta koja može pomoći da se pravi put pronađe. S druge strane, vidimo opet povezanost ptice srodne djetliću s čudesnom travom.

¹³ W. Bogoras, *The Chukchee* (American Museum of Natural History Memoirs vol. 11), Leiden-New York, 1904-1909. Citirano kod Halifax 1982, 9.

U ovom kontekstu mogli bismo spomenuti slavnu srebrnu i pozlaćenu amforu iz skitskog kurgana u Čertomlyku (sl. 10, a,b). Majstor koji je radio amforu morao je dobro poznavati Skite, iako nema ni traga skitskog stila u izradi ove vaze. Ona je posve grčki rad. Visoka je 70 cm. Na svom dnu ima tri izljeva, jedan kao konjska glava i dva kao lavlje glave, a u izljevima mreže za procjeđivanje. Ona je očito morala poslužiti za neko piće koje je imalo pjenu na vrhu i koje je ostavljalo talog na dnu, a u skitskom krugu to je mogao biti *kumys*, fermentirano kobilje mlijeko, prilično jak alkohol. Datacija vaze je nesigurna, ali moguće da je iz 4. ili 3. st.pr.Kr. (Minns 1913, 288-289; Kuzmina 1976, 75; Scheider & Zazoff 1994, 193). Ono što nas zanima na njoj, to je vegetabilni ukras na donjem dijelu amfore. Među viticama su prikazane razne ptice: orao, golubovi, guske, čaplje. Vaza je služila za *kumys*, alkohol u koji je moglo biti dodano još ponešto i što je izazivalo izmijenjeno stanje svijesti. I upravo se ptice pojavljuju prikazane na njoj i jedan jelen. Ne možemo izbjeći vezu između ptice i izmijenjenog stanja svijesti izazvanog nekim pićem.

Halucinogeni koje su koristili šamani uglavnom su psihoaktivni alkaloidi i njihova je upotreba bila društveno strogo kontrolirana - ne samo zbog velike vještine i znanja koje se zahtijevalo za rukovanje njima (inače je moglo tragično završiti), već i zbog velike društvene moći koju je takvo znanje imalo. Svaki povratak iz transa bio je jedna priča, a pripovijedanjem se u društvo može prenijeti i kulturna promjena. Ta je promjena morala biti društveno prihvatljiva, te možemo reći da u srcu šamanizma leži i društvena kontrola izmijenjenih stanja svijesti (Lewis-Williams 1994, 285-286; Ripinsky-Naxon 1992, 39-42). Stoga se upotreba takvih psihotropnih supstanci kontrolirala kroz to što su postale dijelom ritualne prakse i religijskih prigoda. S obzirom da je poznavanje i korištenje ovih supstanci tako rašireno po cijelom svijetu, kao i njihova kontrola, nameće se zaključak da su morale biti otkrivene i korištene u relativno vrlo ranoj fazi ljudskog razvitka (Katz & Voigt 1986, 27).

Mogli bismo zaključiti da su na vučedolskoj akropoli zajedno s metalurzima i poglavcima boravili i šamani. Ti su šamani ostavili svoj trag u sahranjenom jelenu i jednoj boci u obliku ptice zapremnine oko pola

litre. Budući da se šamanizam širom svijeta povezuje s halucinogenim sredstvima, moramo se zapitati je li takav slučaj mogao biti i na Vučedolu. Ako su znalci na akropoli koristili takva sredstva, onda su ona morala biti dragocjena, u malim količinama i strogo kontrolirana. Recipijent za njih morao je biti isto tako naročit, kao što je i tekućina koja se stavlja u njega. To što je recipijent oblikovan kao ptica, samo nam nagovještava da je bio povezan sa šamanskim "letom" i pticom kao vodičem. To što je ta ptica lako mogla biti jarebica, govori nam da su lokalni šamani i lokalni metalurzi bili tijesno povezana, a možda i identična zajednica.

Kakvo je to piće moglo biti? Koje su supstance bile dostupne vučedolskim znalcima?

* * *

Hrana koja je mogla izmijeniti stanje svijesti, odnosno ona s psihofarmakološkim efektima bila je u svim zajednicama tako privlačna da se u potragu za njom ulagalo mnogo nпора, čak i rizika. Najtraženije piće s takvim efektom bio je naravno etilni alkohol. On je idealno psihofarmakološko sredstvo: pojačava emocije, mijenja percepciju, lako se apsorbira u organizam i nema (obično) toksične nuspojave. Najčešći alkohol i onaj koji je najlakše proizvesti u društvima na ranom stupnju razvoja je **pivo**. Ne samo da je mijenjalo percepciju bez bitnih posljedica (osim glavobolje usp. Dioskorid 2.10: od galskog piva gadno boli glava, a i djeluje na živce), pivo je imalo i veću prehrambenu vrijednost nego nefermentirano žito i mnogo je bolje održavalo metabolizam od bilo koje druge hrane, osim životinjskih proteina. Isto se može reći i za kruh, koji također nastaje pomoću kvasca od pšenice i ječma, kao i pivo, samo drugačijom procedurom (Katz & Voigt 1986, 27-28; Green 1998, 231 Milićević Bradač 1990-2000). Čini se da je varenje piva od ječma i pšenice otkriveno vrlo rano, možda prije nego pečenje kruha, iako prve konkretne potvrde o pravljenju i pijenju piva s receptima za varenje imamo iz Sumera iz 3. tisućljeća pr.Kr. (ibid.). U Europi se šalice s jednom ručkom iz badenske kulture povezuju s fermentiranim pićem na bazi cerealija i **mlijeka**¹⁴. Jedna je teorija da su se takva pića varila u Europi kao imitacija sredozemnog pića na bazi grožđa, no mnogo je vjerojatnije da je alkohol

¹⁴ Ovdje bismo mogli usporediti etnografski podatak iz mnogo kasnijeg vremena, ali budući da je riječ o nomadima iz središnje Azije, sumnjamo da se tehnologija bitno promijenila od vremena kasnog neolitika i ranog eneolitika. Naime, Herodot (4.23) opisuje narod Argipeja (*Argippaioi*) daleko u unutrašnjosti iza Skitije. Oni se danas, dijelom i zbog njegova opisa, izjednačavaju s Mongolima. Kaže da žive od stabla zvanog *Pontikon*, koje je veliko kao smokva i nosi plodove s košticom. Kad su plodovi zreli tiskaju ih kroz tkaninu i dobivaju gusti crni sok koji se zove *Aschy*. Taj sok miješaju s **mlijekom** i od njega prave piće. *Aschy* je po svoj prilici turska riječ i najbliža prepoznatljiva riječ joj je *âci* (= ukiseljen). Riječ se može odnositi i na bobice smrzike (*Prunus padus*) kakve su se u središnjoj Aziji zaista koristile kao dodatak mlijeku i kao sredstvo za fermentiranje mlijeka (Minns 1913, 108-109). Himna iz g Vede (4.27) opisuje bijeli pehar iz kojeg se prelijeva *soma* pomiješana s kravljim mlijekom, te se uz to spominje i najbolji med (Staal 2000, 112-113). Ovdje je važno usporediti miješanje raznih pića, kako ga vidimo u vedskoj himni, s arheološkim nalazima u Europi, te s Herodotovim opisom pića *Aschy*. Navodi pokazuju da je običaj miješanja raznih vrsta pića u jednom recipijentu bio proširen od Europe do Indije.

proizveden od žita, meda ili mlijeka bio ovdje poznat i u ranijem razdoblju neolitika i da su pića te vrste bila otkrivena i korištena prije otkrića vina. Širenje opojnih pića u neolitiku do danas još nije razjašnjeno (Burkert 1983, 224; Whittle 1996, 142)¹⁵. Pivo vareno na tradicionalan način nema mnogo alkohola. Da bi se što više šećera pretvorilo u alkohol tijekom varenja, ne smije se dopustiti pristup kisika. Danas se to može kontrolirati pa pivo ponekad sadrži 15-18 % alkohola, no kod tradicionalnih metoda zrak ipak prodire u mješavinu i ne može se posve isključiti, pa je koncentracija alkohola 5% ili manja i ostavlja mnogo šećera koji se pretvara u hranjivi protein (Katz & Voigt 1986, 31). To je prilično lagano i ne može izazvati neke pojave izmijenjenog stanja svijesti (osim nesvijesti, ako ga se previše popije), pa je u svakom slučaju trebalo stavljati neke dodatke u alkohol, da bi se postigao željeni efekt. S obzirom na proširenost ječma i pšenice u 3. tisućljeću pr.Kr. i na jednostavnost procedure kojom se moglo dobiti pivo, sasvim je razumno očekivati da se i na Vučedolu pilo alkoholno piće na bazi žitarica¹⁶, ali to ne bi bilo dovoljno za šamansku ekstazu.

Ljudski rod pokazuje veliku sklonost alkoholu i napraviti će ga od bilo čega. Da bismo dokučili koje su još vrste opojnih pića mogle biti posluživane na Vučedolu, moramo se poslužiti paralelnim etnografskim i povijesnim podacima. Osim piva, najčešći alkohol iz “faze prije vina” bilo je piće na bazi meda. Pića načinjena od fermentiranog meda mogla su biti u upotrebi i prije otkrića poljodjelstva: bila su vrlo raširena i relativno se lako proizvodila. Nalaz iz Egtveda (Jutland) u Danskoj posebno je značajan. U

ženskom grobu iz brončanog doba (c. 1300. g.pr.Kr.) nađen je recipijent od brezove kore i u njemu ostaci neke mješavine koja je očito bila piće. Pokazalo se da je u sahranjenoj posudi bilo piće na bazi meda, a u njemu su identificirana zrna pšenice, mahovnice (*Vaccinium oxycoccus*), brusnice (*Vaccinium vitis-idaea*), močvarna trava (*Myrica gale*) kao i polen lipa i djeteline, te zrna žitarica, naročito pšenice (vjerojatno emmer). Ovo je zapravo medovina, pivo i vino od voća, sve zajedno pomiješano. Sličan je sadržaj nađen u Juellingeu u Danskoj, datiran u rimsko vrijeme. Polenska analiza sadržaja pehara iz Ashgrovea (Fife, Škotska) pokazala je piće na bazi meda ili piva zaslađenog medom, uz veliku koncentraciju polena lipa i trave *Filipendula ulmaria* (Dickson 1978, 108-113; Long et al. 2000, 50). Polen iz posude za hranu iskopane u North Mainsu (Strathallen, Škotska) pokazao je veliku količinu cerealija i trave *Filipendula ulmaria*, pa se može zaključiti da je i ova posuda sadržavala neko fermentirano piće (Long et al. 2000, 50). Ovi nalazi s lokaliteta u Velikoj Britaniji pokazuju nam da je miješanje raznih vrsta alkohola u jednom piću bilo prilično uobičajeno u brončanom dobu. Srednjovjekovna tradicija govori da je u Engleskoj i Škotskoj medovina bila piće ratnika i aristokracije (Sherratt 1987, 401 n. 17). Siguran nalaz medovine u srednjoj Europi potječe iz željeznog doba iz hallstattskog kneževskog groba u Hochdorfu (Stuttgart), koji se datira oko 500.g.pr.Kr. U brončanom kotlu, koji je stigao kao import, nađeni su ostaci pčelinjeg voska i polen oko šezdeset raznih biljaka, tj. radilo bi se o nekoliko vrsta meda. Kapacitet kotla je 350 litara, a polenska analiza pokazuje da je bilo oko 15-60 %

¹⁵ Na neolitičkom lokalitetu Butmir identificiran je, između ostalih biljaka, ječam. Ćiro Truhelka (*Bosna u doba prehistoričko*, izd. H.K.D. Napredak, 1942, 82) je mislio da je Butmir bio centar nekog kulta s orgijastičkim odlikama, gdje su muškarci pravili pivo i u odvojenim društvima ga pili u okviru kulta. Svoje je mišljenje temeljio na velikom broju grijalica za varenje (449) koje su služile za pravljenje pića od ječma. Alojz Benac je mislio da je to Truhelkina bujna mašta i da se pivo ne može naći na tako ranom stupnju razvitka kao što je Butmir, te da je pravljenje piva “luksuzno trošenje” silnog ječma (Benac 1951, 273-274). Nakon mnogih novih istraživanja moramo reći da je Truhelka bio bliže istini nego Benac. Ustanovljeno je ne samo da je pivo nastalo s prvim poljodjelstvom, nego da je alkohol i opijati bio vrlo jak motiv za upoznavanje i uzgoj biljaka, dapače jedan od glavnih motiva (Katz & Voigt 1986, 27). Pivo je lako moglo biti prisutno u Butmiru i vrlo je vjerojatno bilo. S druge strane tajna muška društva (*Männerbünde*) posvećena nekom kultu i orgijastičkim ritualima (naročito prije bitke) poznata su širom svijeta u društvima na svim stupnjevima razvitka.

¹⁶ U pećini Hrustovača, gdje su pronađeni ostaci kasne vučedolske kulture, nađeno je “obilje ostatka ječma”, ali ne i ostataka drugih biljaka. Uz ovaj ječam nađen je i priličan broj kamenih žrvnjeva (Benac 1951, 274). Moguće je da je ova količina ječma ovamo dovučena više zbog piva, nego zbog dnevne prehrane. Možda bismo u okviru ove teme morali razmisliti i o funkciji same pećine Hrustovače. Ona teško da je bila naseobina u pravom smislu te riječi, tim više što se u njezinoj blizini nalaze dobro utvrđene građine koje pripadaju kasnoj vučedolskoj kulturi, kao Zecovi. Budući da je u samoj pećini nađeno mnogo vrlo fine keramike, od koje se dobar dio fragmenata može označiti kao pribor za piće (Dimitrijević 1979, T. XXXVI), te budući da je od biljnih ostataka nađen ječam i samo ječam, nikakvo drugo bilje, mogli bismo pretpostaviti da je Hrustovača bila zapravo neka vrst okupljališta jednog tajnog muškog društva (*Männerbund*), gdje su se članovi okupljali na zajedničke gozbe i prilično divlje rituale uz obilje pića. Andrew Sherratt (1987, 392) povezuje širenje pribora za piće u 3. tisućljeću pr.Kr. po cijeloj Europi s novim društvenim ponašanjem, odnosno gostoprimstvom temeljenim na alkoholu. Takvo gostoprimstvo podrazumijevalo je gozbe za članove skupine ili odabrane članove zajednice, razmjenu darova i očekivanje da će negdje drugdje savezniku biti uzvraćeno na isti način. Ne smijemo pri tom zaboraviti da se Hrustovača nalazi u središtu područja bogatog rudama i da su te krajeve Bosne pripadnici vučedolske kulture naseljavali prvenstveno zbog potrage za metalom. Je li se u Hrustovači okupljalo jedno takvo tajno kovačko društvo, danas ne možemo reći, ali ne bi bilo čudno da jest.

sadržaja meda, što je vrlo dobra i jaka medovina (Sherratt 1987, 395-396). Takve su primitivne **medovine** ili mješavine s medovinom znale biti vrlo moćne (Wiegelmann 1976, 535-536; Sherratt 1987, 396; Rausing 1997, 995,999).

Drugo piće za koje znamo iz rane Skandinavije je **fermentirani brezov sok**, ugodan ali vrlo jak alkohol (Rausing 1997, 999). I medovina i brezov sok teoretski su mogli biti prisutni na Vučedolu u trećem tisućljeću. Jedna teorija, koja uglavnom počiva na etimologiji, pretpostavlja da su se vrlo rano, već u 4. tisućljeću koristile **jabuke** za pravljenje opojnog pića (Čučković 1942, 173). Germanski mit povezuje jabuke besmrtnosti s bogom poezije Bragi. Ako je lingvistika putokaz, onda je ritualno piće od jabuka bilo prošireno od Germanije do Anatolije¹⁷. Jabuke su vrlo pristupačne u srednjem umjerenom pojasu i nema razloga da ne budu prisutne i na Vučedolu¹⁸. Ono što je vrlo zanimljivo je to da je ime germanskog boga poezije Bragi, izvedeno od korijena koji znači “fermentiranje (pića), varenje”. Postoji germanski mit o nastanku medovine poezije (Skalds 2). Mit pripovijeda bog poezije Bragi u prvom licu. Prema toj priči patuljci Fjalar i Galar ubili su prvog, najmudrijeg od svih ljudi i vidioca Kvasira. Njegovu su krv pomiješali s medom i načinili su medovinu tako moćnu da onaj tko je pije postaje Skald (=pjesnik) ili čovjek od znanja. Samo Kvasirovo ime određuje ga kao personifikaciju opojnog pića fermentiranog od žita, *kvas*¹⁹ (Lincoln 1986, 196 n. 7). Poezija, odnosno ritam, jedno je od glavnih svojstava šamana. Grci su medovinu zvali *methy* ili *methe* (lat. *mulsum*). Porfirije (De antr. Nymph. 7) nam prenosi da je Zeus do besvijesti opio Krona pićem od meda (Grmek 1950,

33). Moramo dodati da kod Grka *methy* nije baš točan ekvivalent za indoeuropski termin za medovinu. *Methy* se pojavljuje samo kao poetska riječ za vino i u tvorbi glagola *methyo* (= opiti). Obje riječi povezuju se s ekstatičkim stanjima i ritualima (Napier 1986, 181)²⁰. Medovina, opijanje, ekstaza izazvana alkoholom i ekstatički rituali sačuvani u grčkom svijetu, iako blijedo, pokazuju da je davno, prije pohoda vina po starom svijetu, alkohol od meda bio važan i u svakodnevnom životu i u kultu. Paralelni podaci od drugih indoeuropskih naroda to dokazuju. Tako ritimizirani iskaz o šamanovu putovanju i fermentiranje opojnog pića postaju neodvojivo povezani, gotovo identični u imenu germanskog boga poezije i u priči o nastanku jakog opojnog pića.

Pića poput piva, medovine, brezova soka ili alkohola od jabuka relativno su benigna. Ponekad mogu biti malo jači alkohol, ali to je sve. Sama od sebe ne mogu izazvati onakav efekt kakav se u antici pripisivalo takvim napitcima na Balkanu i u eurazijskom prostoru.

Imamo izvještaje da su Tračani smatrali Dioniza bogom piva koliko i vina. Pivo je za njih imalo religioznu vrijednost. Stari pisci navode da se pivo kod Tračana i Frigijaca zvalo *bryton*, da je bilo fermentirano od ječma, ali i od **korijenja** raznih biljaka i da su ga Peonci dobili od njih. Tračani bi od tog piva pomahnitali, a naročito kad su išli u borbu²¹. Povezan s imenom *bryton* je termin *brouitides* (Suda s.v.). Prema Sudi *brouitides* su žene u transu poput Menada (Harrison P. 423 n. 3). Kod Panonaca i Delmata bilo je poznato pivo od ječma imenom *sabaiam*, *sabaia*, *sabaium*. Također smo obaviješteni da su Iliri znali izgubiti pamet kad bi pili ovaj alkohol. Ono što je zanimljivo to je da ime ilirskog

¹⁷ Prema Tacitu (Germ. 23) germanska plemena ?ive dobrim dijelom na “divljim jabukama” (*poma agresta*), ali u taj opći naziv mogu biti uključene i ostale vrste voća. Germanski mit povezuje **jabuke besmrtnosti** s bogom poezije imenom *Bragi*. Ime ovog boga etimološki se izvodi od korijena *bhreu- (= fermentacija, varenje) (usp. staroengl. *breowan*, engl. *brew*, starovisokonjem. *briuwān* njem. *brauen*, litv. *birgelas* = pivo.). Ako su se jabuke koristile za pravljenje opojnog pića, u početku očito za ritualne svrhe, to bi moglo objasniti semantičke promjene hetitske riječi *mahla*. Naime, riječ čiji korijen znači “jabuka” i koja je izvorno značila “jabuka”, u hetitskom jeziku znači “grozd grožđa”. Veza između ta dva značenja može se povući samo preko njihove zajedničke odlike, a to je piće koje opija (Gamkrelidze & Ivanov 1984, 549, 553-554,n.50).

¹⁸ Konkretno podatke o prisutnosti divlje jabuke imamo iz Butmira iz neolitika gdje je potvrđena vrsta *pirus malus*. Iz kasnijeg vremena divlje jabuke i divlje kruške nadene su Donjoj Dolini, kao i razne bobice (smrzika - *Prunus padus* i trnina- *Prunus spinosa*) (Benac 1951, 272, 274). Podsjetimo ovdje da se smrzika (*Prunus padus*) širom središnje Azije koristila kao dodatak piću od mlijeka.

¹⁹ Uspo. Starocrkvenoslavenski *kvasu*, ruski *kvas*, norveški *kvas* (= tiješteno voće, sok od tiještenog voća).

²⁰ Plutarh (Mor. 672 b) donosi još jednu izvedenicu od riječi “med” *meli* koja označava opojno piće. To je *meliteon* i Plutarh ga tumači kao “piće barbara”, tj. piju ga barbari koji ne piju vino. (Harrison P. 422; Napier 1986, 181). Ima još jedan termin, to je *nephalia*, koji označava intoksikante primitivnije od vina.

²¹ *brytos*, *bryton*, *bryttion*. Poznaju ga već Eshil i Sofoklo (ap. Athen. 10.447 b i c) , Arhiloh (ap. Athen. 447 b) i Hekatej (ap. Athen. 447 c). Arhiloh pod riječi *bryton* podrazumijeva nešto vareno ili fermentirano. Atenej u odlomku u kojem citira Arhiloha nabraja i druge izvore koji govore o načinu pravljenja ovog prilično grubog piva. Dobivalo se od ječma i korijenja (Hellanic. ap. Athen. 447 c; Hesych. s.v. *bryton*, Eustath. IL. 11.637; 22.283). “Neki ljudi”, kaže Helanik, “piju *bryton* načinjen od korijenja kao što Tračani piju piće načinjeno od ječma”. Hekatej navodi da Peonci piju *bryton* načinjen od ječma s dodacima prosa i endivije. Usp. Liddel-Scott, *Greek-English Dictionary*, Oxford 1996 (9.izd.); Olck 1897, 461; Harrison P. 423; Grmek 1950,33 id; Ruprechtsberger 1992, 19. Hopf 1976 o germanskom pivu.

piva potječe iz istog korijena kao i latinska riječ *sapa*, koja znači “prokuhani mošt”, te kao ime frigijske varijante boga Dioniza - *Sabos* i ime boga Sabazija. Zbog te se etimologije frigijski Sabazije smatrao “bogom piva” (Olmsted 1994, 277). Ova bi etimologija nagovještavala da je piće imalo moć da dovede u izmijenjeno stanje svijesti i do mahnitosti²². O tome nam izravno svjedoči Aristofan u *Osama* na početku komedije. Dva roba pokušavaju pobjeći od svoje zle sudbine tako da piju piće zvano *sabazios*, a to kod njih izaziva tzv. “perzijski klimajućii san” za vrijeme kojeg vide čudne stvari (Aristoph. *Vesp.* 12 id.). Malo dalje (v. 213) Aristofan kaže da je piće izazivalo izmijenjene vizije (Ruck 1978, 92). U Demostenovo vrijeme (Demosth. *De cor.* 313) Sabazijevi su rituali se smatrali stranim, bezočnim i ozloglašanim. Orgijastički tijasi prolazili su ulicama urlajući *Euoi Saboi* (*Saboi* su štovatelji boga Sabazija) (Harrison P. 417). Ako je vjerovati ovim izvorima, onda pivo sabaja i nije bilo tako bezazleno i nije samo opijalo alkoholom (Milićević Bradač 1999-2000)²³.

S obzirom na ono što smo rekli o postotku alkohola u pivu, koji se može dobiti tradicionalnim metodama, a taj nije veći od 5%²⁴, u pivu je moralo biti nešto mnogo jače i efikasnije da izazove efekte kakve na primjer opisuje Aristofan. Osim toga etimologija jasno pokazuje da su *sabaia* i Sabazije bili povezani u okvirima jedne ekstatičke religije. Kakve točno, to danas ne možemo reći, budući da antički izvori o tome šute, ali možemo napomenuti da je Trakija u antici sačuvala najviše elemenata šamanizma od svih opisanih naroda. O tome svjedoče, kako pisani izvori, tako i likovni prikazi. Napomenimo samo da je Orfej, prototip svakog šamana, bio Tračanin.

Moguće je da se pivo koje mijenja stanje svijesti među barbarskim narodima na Balkanu koristilo u okviru šamanske prakse²⁵.

Antički svijet nije alkohol, opijate i opijenost shvaćao na isti način kao mi danas. Istina je da je glavni cilj pijenja alkohola bila intoksikacija, ali i nešto više od obične intoksikacije. Smatralo se da je to oblik posjednutosti i da piće unosi božansko u čovjeka. To je stanje kad potpuno nestaje lucidnost. Grci su ga povezivali s poremećenim vidom, poremećenim odnosima s okolinom, snom nakon pića, te ludilom i putom u smrt u ekstremnim slučajevima. Grčka riječ *achlys* mogla je značiti tamu, nevolju, ali i pijanstvo, a kod Homera označava maglu koja pada na oči umirućeg. Na jednoj razini povezivali su pijanstvo i blizinu smrti²⁶, a mi pretpostavljamo da ta razina potječe iz davne prapovijesti kad je šamanska tehnika odvodila smrtnike preko granice smrti i vraćala ih natrag. Droga i alkohol reduciraju svijest i kao takvi su negativni prema ličnosti. No, s druge strane teško ćemo u ranim društvima naći bilo koji aspekt nadahnuća koji se ne služi ovim sredstvima. Njihova upotreba može imati dvojaki karakter: ili završava u regresiji (i gubitku svijesti) ili završava u privremenoj redukciji svijesti koja vodi do proširenja svijesti i onoga što nazivamo “viđenje”²⁷. Kako će se sve odvijati ovisilo je o znanju, vještini i namjeni pića. Pri tom ni jednog trenutka ne gubimo iz vida da je alkohol bio među većinom ljudi, od svog otkrića, tražen zbog ugodnog osjećaja i dobre volje koju izaziva u običnoj svakodnevnici (bez obzira što nakon njega boli glava). Samo je jedan mali broj ljudi, jedna “mala mistična elita” znala koristiti alkohol i ostale opijate na vrlo poseban način.

²² Theopomp. *Fr.* 41 Müller; *Amm. Marc.* 26.8.2; *Cass. Dio.* 49.36; *Hieron. Comm.* 7 in *Isaiae* c.19; *usp. Olck* 1897, 461; *Ruck* 1978,92; *Ruprechtsberger* 1992, 19; *Zaninović* 1996, 391-392.

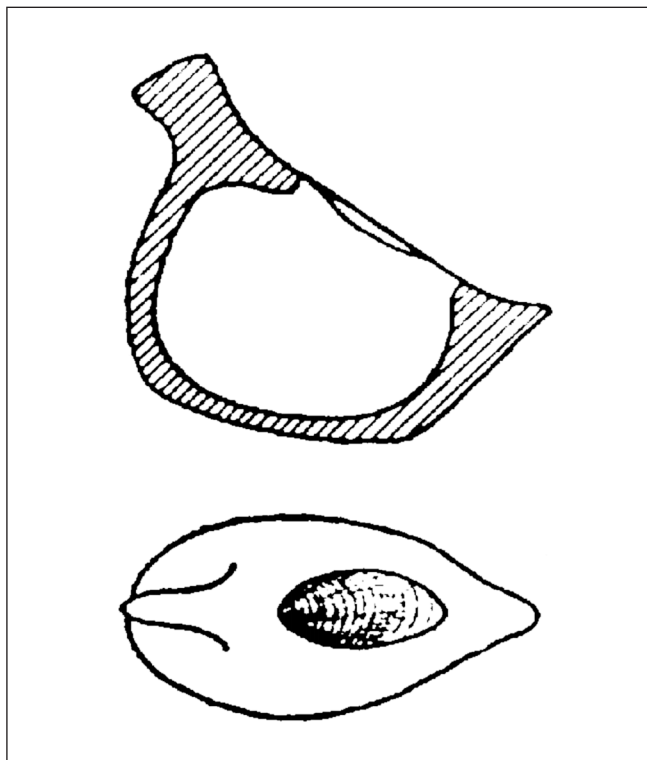
²³ Vrlo su informativne i druge grčke riječi za žitarice i piće od žitarica. Tako je *tragos* niža vrsta žitarice, vrsta pšenice (*Triticum amylaeum*) i srodan je piru (*Triticum spelta*, u antici *zeia*). Vrsta zobi zvala se *bromos* i u 4.st.pr.Kr. bila je raširenija od ječma i vrlo važna žitarica, ali se do vremena liječnika Galena više nije upotrebljavala (*Galen. De aliment. Facult.* 1.14). Jedan od nadimaka boga Dioniza bio je *Bromios*. Smatralo se da ime potječe od groma, udarca groma, međutim mnogo je vjerojatnija teza da potječe od termina za žitaricu od koje se, prije dolaska vina, pravilo alkoholno piće. Je li Bromije bio poseban bog koji je kasnije stopljen s Dionizom, ili je Dioniz u početku bio bog pića od ječma i medovine i tek kasnije postao bog vina, danas je teško reći. Riječ *tragos*, vrlo je dvoznačna: s jedne strane označava primitivnu pšenicu, a s druge jarca (*Harrison P.* 415 n.2, 421). Jarc je životinja koja je tijesno povezana s bogom Dionizom, na više načina, piće načinjeno od žitarica također. Ova igra riječi ima dublje religijsko značenje nego što bismo na prvi pogled rekli.

²⁴ Na sjeveru Europe bio je poznat postupak kako se mogao povećati postotak alkohola u vinu njegovim smrzanjem. Nakon što bi se vino smrznulo, jednostavno bi se odbacio led kao višak vode (*Ruck* 1978, 89). Pitanje je je li se i pivu istim postupkom mogla povećati koncentracija alkohola.

²⁵ Kao paralelan podatak možemo ovdje navesti primjer iz istočne skupine indoeuropskih jezika, točnije iz indo-iranskog koji ima posebnu riječ za opojno piće od korijena *san-. Riječ je potvrđena i u skitskom jeziku: osetski *saen* (= pivo), *Adyghe sanä* (= vino). Osetski epovi sačuvali su jedan kasniji termin za dva ritualna pića: **medovinu rong** i **bajkovito gusto pivo celūton** (*Gamkrelidze & Ivanov* 1984, 564).

²⁶ *Harrison P.* 425; *F. Frontisi-Ducroux, Du masque au visage. Aspects de l'identité en Grece ancienne*, Paris 1995, 95.

²⁷ *E. Neumann, The Great Mother. An Analysis of the Archetype.* (Bollingen Series XLVII), Princeton Un. Press 1963, 73-74.

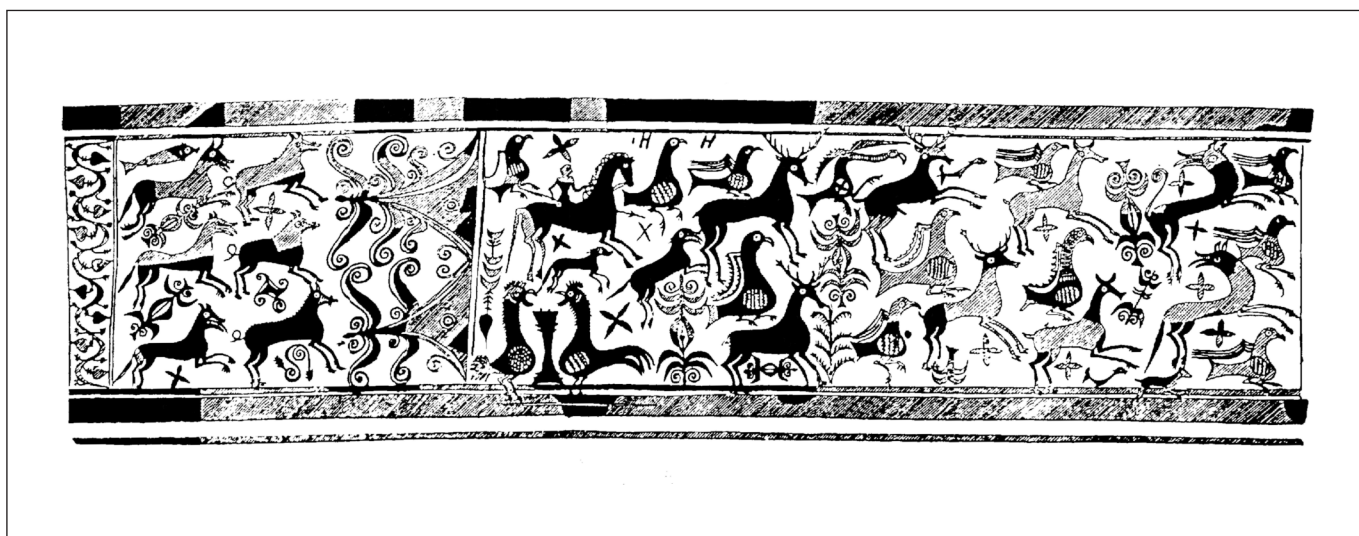

Sl. 11 Posuda u obliku ptice, kultura Los Millares, La Zarcita (Huelva, Španjolska), prema Savory 1968, fig. 51 d

Alkohol se proširio neolitičkom Europom postupno zamjenjujući druge psihoaktivne tvari. Izgleda kao da je u početku bio upotrebljavan zajedno s ovim supstancama, ali je kasnije alkohol sve više prihvaćan, a upotreba psihoaktivnih tvari je gurana u stranu i bila je sve rjeđa, ograničena na uzak krug ljudi. Dvije vjerojatno najranije psihotropne biljke koje su nam potvrđene jesu opijumski mak (*Papaver somniferum*) i kanabis (*Cannabis sativa*) (Sherratt 1991, 407-408; Rudgley 1998, 137).

Polenske analize pokazale bi da je upotreba **opijuma** u Europi starija od upotrebe alkohola. Moguće

je da je mak jedna od prvih uzgojenih biljaka i to kako zbog dobivanja opijuma, tako i zbog sjemenki velike prehrambene vrijednosti, od kojih se moglo dobivati i ulje. Čini se da je opijumski mak bio poznat na zapadnom Sredozemlju već oko 6000.g.pr.Kr. Domesticirani mak prepoznaje se tako što se više ne može širiti sam, već mu je za razmnožavanje nužan čovjek. Kod maka to se događa zbog zatvaranja pora na glavici, kroz koje se inače izbacuje sjeme i upravo su takve glavice nađene na nekim prehistorijskim lokalitetima. On je jedna od najvažnijih medicinskih biljaka uopće. Sadrži mnoge narkotičke alkaloidne kao morfin, kodein, papaverin, tebain, narkein, narkotin itd. U antici se koristio kao sedativ, analgetik i narkotik. Ovi alkaloidi, kolektivno poznati kao opijum, nalaze se u soku zelene glavice maka (capsula) i dobivaju se tako da se još zelena glavica zarezne i sok se pusti da iscuri. Kad se stegne, sastruže se s glavice (Sherratt 1991, 407-408; Rudgley 1993, 24; Nyberg 1995, 387-388; Juan-Tresserras 2000, 262). Već 1878.g. sjemenke maka identificirane su u Švicarskoj u neolitičkim sojeničkim naseljima. U Švicarskoj ima bar 17 neolitičkih i 10 brončanodobnih nalaza maka, što nam govori o dugotrajnoj tradiciji uzgoja i upotrebe. Nedavno su sjemenke nađene i u najranijim slojevima linearno-trakaste keramike u Porajnju. Danas se cijela jedna serija keramičkih predmeta, koji se pojavljuju u francuskom neolitiku u 4. tisućljeću pr.Kr, tumači kao žeravnici koji su služili za ritualno paljenje opijuma (Rudgley 1993, 22-24). Do željeznog doba stigao je do Britanije i Poljske. On se mogao koristiti za hranu i za ulje, ali je teško vjerovati da je njegova silna popularnost posljedica ukusnih pogačica. Već se tada znalo za njegova psihoaktivna i medicinska svojstva. U malim količinama ublažavao je bolove, a u većim je dovodio do stanja izmijenjene svijesti (Rudgley 1998, 138). Upotreba opijuma na istočnom Sredozemlju u brončanom dobu (kad se, otopljen u alkoholu, koristio kao analgetik u mnogim domaćinstvima) dobro je poznata i ne bismo se ovdje na njoj zadržavali, a

Sl. 12 Aribal s figurativnim prikazima, Azaile (Granada, Španjolska), prema Izquierdo Peraile 1997, fig. 7.2

u kasnijoj antici dobro se znalo da je to droga koja ublažava bolove (Theophr. Hist. plant. 9.15.1) (Merrillees 1962; Sherratt 1991, 416; Rudgley 1993, 25-27). Za nas je veoma zanimljiv jedan nalaz iz Makedonije, iz nekropole Marvinci-Lisičji Dol, datiran u 7.st.pr.Kr. (Mitrevski 1999). U grobu 15 bila je sahranjena žena koja je, osim brojnih priloga, imala i jedan veoma složen pojas od brončanih dijelova (ibid. T.III.). Na njemu je visjela brončana posuda u obliku glavice maka s poklopcem, ukrašena ptičjim protomama (ibid. Sl. 7). Na sve je bio nasaden globularni dodatak. Kemijska je analiza pokazala da je u posudici nekoć bila pohranjena velika koncentracija morfina, pa je vrlo vjerojatno da se tu čuvala opijumska smola. Položaj ove posudice posebno je naglašen – ona je središnji i glavni sastavni dio složenog pojasa što ga je žena nosila. Po tome se zaključilo da je u grobu 15 iz Lisičjeg Dola vjerojatno bila sahranjena neka peonska svećenica. No, ovdje posebno treba obratiti pažnju na ritualne konotacije opijuma, kao i na činjenicu da je posudica bila ukrašena ptičjim protomama, što opet dovodi u izravnu vezu jedan opijat i ptice. Isto tako nam postaje malo jasnije što se zapravo nalazilo u pivu koje su Peonci konzumirali u naročitim prigodama. Ipak, nisu samo Peonci koristili opijum. Antički izvori to nam, makar i posredno, govore za Skite. Pri tom možemo vidjeti kako su se svi oni ponašali nakon što bi se napili od takvog pića. Parmenon iz Bizantija, jampski pjesnik iz helenističkog vremena, u jednoj je usporedbi vrlo slikovito opisao pijanog Skita (ap. Athen. 5. 221 a-b). Kaže da jedan čovjek loče vino kao što konj loče vodu, govori samo skitski i ne zna napisati ni jedno slove; usnuo leži u pitosu i izgovara samo jednu jedinu riječ kao da je **pio opijum** (*hôs mêkôna phârmakon pînôn*) (Ivantchik 1997, 37-38).

Kao strukturalna paralela za našu temu mogu nam poslužiti nalazi iz Španjolske. Ovdje se kapsule i sjemenke nalaze u neolitičkom kontekstu na lokalitetima Cueva de los Murciélagos (Zuheros, Córdoba), Cueva de los Murciélagos de Albulol (Granada), Cueva del Toro (Antequera, Málaga). U eneolitičkom kontekstu mak je nađen na lokalitetu Buraco da Pala, a u brončanodobnom u Penlosi (Juan-Tresserras 2000, 263). Neolitički lokalitet Cueva de los Murciélagos u Albulolu (Granada) datiran je oko 4200.g.pr.Kr. U grobovima na lokalitetu nađene su košare pletene od trave i u njima veliki broj kapsula opijumskog maka. Okolnosti nalaza pokazuju da se ovdje povezivao opijum s izmijenjenim stanjima svijesti i sa smrću (Rudgley 1993, 25; Rudgley 1998, 138). Za našu temu posebno su zanimljivi nalazi s neolitičkog lokaliteta Can Tintorer, gdje se obavljala intenzivna rudarska aktivnost i gdje je nađen zajednički ukop 28 individua. Utvrđeno je da su ovi rudari konzumirali opijum, iako vjerojatno u terapijske svrhe (jedan od njih, u čijim su zubima pronađeni tragovi kapsule maka, preživio je dvostruku trepanaciju lubanje) (Juan-Tresserras 2000, 263). Kultura Los Millares u južnoj Španjolskoj predstavlja prve metalurge

u 3. tisućljeću pr.Kr, nosioce tehnologije arsenske bronce. Upravo iz ovog okruženja potječe vrlo bliska paralela našoj ptici: posuda u obliku ptice vrlo slične jarebici (sl. 11) nađena na lokalitetu La Zarcita (Algarve, pokrajina Huelva) (Savory 1968, fig. 51.d). U tom je području bilo najviše ruda i tu je metalurška aktivnost bila najjača. Je li slučajnost da je posuda oblikovana poput ptice nađena u okruženju kulture bazirane na preradi arsenske bronce, poput vučedolske? Možda nam odgovor mogu pružiti paralele iz istog područja, ali iz kasnijeg vremena. Tradicionalni kulturni simboli i religijska praksa ne odumiru tako lako i imaju tendenciju da se na jednom području zadržavaju veoma dugo i da preživljavaju etničke promjene. Oni se mijenjaju pod stranim utjecajima, prilagođavaju se novim okolnostima, ali temeljna morfologija ostaje ista. Zbog toga mislimo da nam je dopušteno citirati keramiku iz Azailea, koja je datirana u 2.st.pr.Kr. ili prvu četvrtinu 1.st.pr.Kr. Najzanimljiviji su aribaldi koji imaju bogati slikani ukras (sl. 12.). To su vrlo složene slike na kojima su prikazane razne životinje, psi, koze, konji?, **jeleni**, **ptice** i zajedno s njima biljni motivi globularnog oblika koji bi lako mogli predstavljati opijumski mak. Posebno je zanimljiv aribal na kojemu zajedno vidimo prikazane jelene, ptice i mak (Izquierdo Peraile 1997, 80-82, fig. 7.1 i 7.2). Svi tumači do sada smatraju da ovi prizori moraju imati veze s ritualnim činom. Neki su ih povezivali s funerarnim svijetom, neki su predlagali da su slike aluzija na dionizijske rituale, neki da je riječ o vezi s plodovima zemlje i najstarijim sredozemnim civilizacijama za koje se znalo da su upotrebljavale opijum u ritualima. Jedna je pretpostavka (budući da na aribalima figuriraju samo muški likovi) da se radi o prikazima zakletve ili pakta u prisutnosti predmeta sakralnog karaktera (Izquierdo Peraile 1997, 95). No, do sada nitko nije napomenuo da bi se moglo raditi o ritualima šamanskog tipa, a to se čini najvjerojatnijim. Vidimo zajedno muškarce (dobar dio njih su ratnici), jelene i ptice, kombinirane s prikazom psihotropne biljke *par excellence*, a to je opijumski mak. Ista kombinacija koju nalazimo na Vučedolu.

Pojedini elementi (morfemi) i simboli rituala i kulta mogu se naći širom svijeta i zaista je moguće da s vremenom i prostorom mijenjaju svoje značenje i poruku koju prenose. Zato je teško i vrlo nesigurno tumačiti svaki morfem posebno. No, kad se oni kombiniraju u prepoznatljive sklopove, kad čine sintaksu simbola onda smo na sigurnijem terenu. Teško da je slučajnost da se ista sintaksa simbola pojavljuje na različitim mjestima. Ako kod pojave pojedinih simbola ne možemo biti sigurni u njihovo zajedničko ishodište, onda kod pojave dosljedne sintakse istih simbola možemo s većom sigurnošću pretpostaviti zajedničko daleko porijeklo. Stoga mislimo da se može upotrijebiti primjere iz Španjolske za rasvjetljavanje problematike na Vučedolu; pogotovo ako se nije Europom širila samo tehnologija arsenske bronce, već i čitava ona složena duhovna konstrukcija povezana s njom, a čiji je šamanizam neodvojivi dio. Ako istu kombinaciju

morfema nalazimo i tako daleko od Europe, kao što je vedska Indija, onda bismo mogli reći da taj ritualni i magijski kompleks metalurgija-ptica-opojno piće (*soma*) po svojoj prilici pripada indoeuropskom nasljeđu.

Upotreba kanabisa ili **konoplje** (*Cannabis sativa*) može se pratiti od neolitika. Budući da je konoplja nitrofil, biljka koja voli dušik, lako se mogla odomaćiti na gomilama otpada koje su nastajale oko neolitičkih naselja. Tako je vjerojatno vrlo rano domesticirana, među ostalim i zbog odličnih niti od kojih se radilo grubo tkanje, užad i slično. Domovina je ove biljke središnja Azija i odatle je vrlo rano proširena starim svijetom. Sastojci koji u njoj djeluju su cannabidiol, kanabička kiselina, kanabionička kiselina, kanabidiolička kiselina, te tetrahidrocannabinol (THC) (Rudgley 1993, 28; Juan-Tresserras 2000, 264). Iz ranog 3. tisućljeća pr.Kr. postoje dva nalaza: prvi je kurgan u Gurbane (Tiju) (blizu Bukurešta), gdje je bio recipijent s pougljenjenim sjemenkama konoplje; drugi je iz konteksta sjevernokavkaskog ranog brončanog doba i tu je također bio recipijent s pougljenjenim sjemenkama konoplje. Nalazi konoplje vremenski se i zemljopisno poklapaju sa širenjem kulture grobnih jama iz crnomorskih stepa prema Rumunjskoj, Bugarskoj i Mađarskoj (Sherratt 1991, 408). Skiti nastavljaju ovu tradiciju korištenja konoplje kao opojnog sredstva. Više je nego slavan Herodotov (4.75) izvještaj o tome kako Skiti pod kožnim šatorima udišu dim konoplje. U skitskim grobovima u Pazyryku nađeni su metalni žeravnici i u njima pougljenjeni ostaci sjemenki konoplje. U kurganu broj 2. (datiranom u kasno 5. ili rano 4.st.pr.Kr.) pronađeni su ostaci drvenog okvira za takav kožni šator. U središnjoj Aziji konoplja je korištena za izazivanje transa kod šamana, a slično govore i kineski izvori. Nema sumnje da je već zarana imala ulogu u šamanskim ritualima (Bongard-Levin & Grantovskij 1981, 90-92; Sherratt 1987, 398; Rudgley 1993, 34-37; Nyberg 1995, 386-387; Rudgley 1998, 138-139). Tračani su upotrebljavali konoplju na više načina i tako nam Herodot (4.74) kaže da su od njezinih niti pravili odjeću, a da su je njihovi svećenici zvani *Kapnobatai* koristili da uđu u trans (Rudgley 1993, 30). Samo ime *Kapnobatai* (= hodači po dimu) govori da su «išli» pomoću dima, što je pokazatelj prema šamanskom nasljeđu. Posve je siguran nalaz konoplje u Hochdorfu u već spomenutom kneževskom grobu (Sherratt 1987, 402 n.21; Sherratt 1991, 408; Green 1998, 231). Konoplja je bila veoma važna u starom svijetu, iako trenutno nije naš prvenstveni interes, zato što se efekt postizao udisanjem dima njezina lišća (glavna koncentracija opojnih sredstava je u lišću, ne u sjemenkama; no, kod gorenja lišće se pretvara u pepeo, dok sjemenke pougljene, pa su

nam one pokazatelj da je tu zapravo gorjelo lišće), a nas trenutno zanimaju sredstva koja su se mogla konzumirati kao piće i koja su djelovala oralno. Iako nije isključeno da su vučedolski šamani mogli koristiti konoplju, koja bi gorjela u žeravnicima i kadionicama, kakve su pronađene u vučedolskoj kulturi.

Vrlo česta biljka s anestetičkim i psihotropnim svojstvima koja se nalazi posvuda u Europi je **mandragora** (*Mandragora officinalis*)²⁸. Poznata je odavno. Egipatski izvori spominju pivo s mandragorom ili pivo od mandragore kao omamljujuće sredstvo. Dioskorid (4.76) je mandragoru otoplenu u vinu koristio kao sredstvo za izazivanje dubokog sna kod pacijenata prije operacije i pri tom je morao biti vrlo oprezan: alkaloidi u korijenu mandragore vrlo su toksični i prevelika je doza mogla biti silno opasna. Bobice mandragore uspoređivane su s vinom i po izgledu i po psihofarmakološkom efektu (Xenoph. Symp. 2.24; Theophr. Hist. plant. 6.2.9; Hesych. s.v. mandragora) (Ruck 1978,93; Baumann 1993,108, fig. 174,175; Rudgley 1993,96-99; Rudgley 1998,137). Korijen mandragore otopljen u pivu, mogao je biti teorijski dostupan na Vučedolu.

Sljedeća biljka koje ima praktički posvuda kao korova je **bunika**. Grčka je tradicija dobro znala za halucinogena svojstva bunike i njihovo je otkriće pripisivala Heraklu. Izvori govore da je bila često piće zbog jake opojnosti, naročito kod omladine (Xenoph. Oecon. 1.13; Pherecrat. Fr. 72 Edm; Plin. NH 25.35-37). Dioskorid (4.69) je najviše koristio bijelu buniku (*Hyoscyamus albus*) za ublažavanje bolova i izbjegavao je druge vrste, naročito crnu (*Hyoscyamus niger*) (Ruck 1978,93; Gursky 1978, 101-102; Baumann 1993, 104, fig. 169). Crna bunika je vrlo otrovna i kad se konzumira izaziva halucinacije, euforiju, zamućen pogled, vrtoglavicu, ubrzani rad srca, a može dovesti i do smrti ako su količine prevelike. Halucinacije izaziva sastojak skopolamin. Za ta strašna svojstva bunike znalo se već u antici, a znalo se i to da je sjeme deset puta jačeg djelovanja od lišća i da se kuhanjem ne uništavaju otrovna svojstva biljke. Tako doza od 20 sjemenki može izazvati povraćanje i gubitak svijesti, ponekad gušenje. Efekti uzimanja bunike su iracionalno ponašanje, vizualne, slušne, olfaktivne i taktilne halucinacije, privremeni gubitak pamćenja, obilno znojenje (Rudgley 1993, 95; Juan-Tresserras 2000, 269; Long et al. 2000, 50). Posebno čudne efekte na čovjeka ima udisanje dima od zapaljenih sjemenki: to je osjećaj da se tijelo rastvara, raspada ili nestaje, kao i osjećaj letenja (svi ovi efekti dobro su poznati u šamanizmu – većina šamana kaže da je iskusila raspadanje i komadanje vlastitog tijela, a o letenju da i ne govorimo). Na neolitičkom lokalitetu

²⁸ U prehistoriji i antici mandragora je bila mnogo proširenija nego danas, naročito u našim krajevima. Danas je ima samo u Dalmaciji i to na jednom jedinom mjestu u Konavlima; drugdje je potpuno nestala. Zahvaljujem ing. Dragomiru Brkiću na ovoj informaciji.

Balfarg (Fife, Škotska), datiranom oko 3710-2610. g.pr.Kr, u jednom fragmentu posude nađena je velika koncentracija polena i sjemenki bunike. Nalaz se obično tumači kao dokaz o upotrebi halucinogena u ritualne svrhe, iako je to tumačenje danas stavljeno pod sumnju (Long et al. 2000, 49-53). Već smo rekli da je bunika u tradiciji bila tijesno povezana s pticama i da su je zapravo ptice brale (Aelian. *Varia historia*, 9.32). Njezina pristupačnost i raširenost čine je vrlo vjerojatnim kandidatom.

Kukurijek (*Helleborus sp.*), naročito crni kukurijek silno je otrovan, ali ima i halucinogena svojstva: sve je stvar doziranja (Baumann 1993, 104-105). Lako se uočava jer cvate još na kraju zime, prije drugog proljetnog cvijeća, a crni kukurijek zna procvasti još pod snijegom. Najstariji hrvatski naziv za ovu biljku je čemerika crna (Čučković 1942, 7). Tri su najpoznatije vrste kukurijeka *H. albus*, *H. macranthus* i *H. niger*, s time da su niger i *macranthus* najjači. Aktivna komponenta u ovoj biljci je alkaloid helebrin koji je vrlo opasan i može biti smrtonosan. U antici je kukurijek bio poznat kao lijek za duševne bolesti, pa tako izjave poput *Bibe helleborum* (pij kukurijek!) ili *Helleboro eget* (treba mu kukurijek!) označavaju osobu koja nije pri sebi i trebalo bi je izliječiti (ibid. 7). Zanimljiva je Teofrastova tvrdnja da dodir s korijenom kukurijeka izaziva glavobolju, zato što ga u okolici Samobora i danas zovu glavobolek ili glavobolka (ibid. 9). No, Teofrast dodaje još jedan podatak: da je crni kukurijek bio povezan s pticama, točnije s orlom koji ga je čuvao (Theophr. *Hist.plant.* 9.10.3). Moramo samo dodati da je u klasičnom sibirskom šamanizmu orao jedna od ptica koja odnosi šamana na putovanje na onu stranu i do bogova (Eliade 1985, 132-133). Vjerojatno veza između njih nije slučajna i po svoj je prilici kukurijek, pravilno upotrijebljen, mogao ponijeti šamana isto tako brzo i daleko kao i orao. A tu je i već spomenuta strukturalna paralela s indijskom somom: somu donosi orao, orlovo pero se pretvara u biljku koja je u žrtvenoj upotrebi zamijenila pravu somu. U g Vedi *soma* je stvarna biljka, bez obzira na sve rasprave koja bi to biljka mogla biti. Spominje se i kao stabljika i kao istisnuti sok (Jatavallabhula 1999, 212-213).

Među otrovne biljke pripada i **beladona** ili velebilje (*Atropa belladonna*). Često se nalazi na čistinama u planinama. Dioskorid (4.74) je zove *strychnon manikon* i daje njezina svojstva: 3 do 4 mililitra otopljena u vinu izazivaju ugodne halucinacije, 6 do 8 mililitara čine da te halucinacije mogu potrajati i četiri dana, 12 do 16 mililitara ubijaju. Isto je tako bilo poznato da je deset ili dvanaest bobica dovoljno da ubije čovjeka. Aktivne tvari u ovoj biljci su hyoscyamin i atropin. Može se konzumirati oralno, ali se može nanijeti i preko kože i tada je također aktivna. Beladona izaziva halucinacije, stanje ekstaze i frenetične aktivnosti, kao i erotske fantazije. Njezino ime *Atropa* dolazi od imena božice *Atropos*, jedne od suđenica, "neumoljive", koja je presijecala nit života (Ruck 1978, 91; Baumann 1993, 111, fig. 177; Rudgley 1993, 94; Juan-Tresserras 2000, 269)²⁹.

Biljka poznata po svojim psihotropnim svojstvima je i **bršljan** (*Hedera helix*), osim toga ima ga posvuda. U antičkoj je Grčkoj bog Dioniz bio intimno povezan s bršljanom, ali i s psihotropnim biljkama općenito. Dodan vinu mogao je izazvati moćne halucinacije (Dioskorid. 2.176; Plin. NH. 24.75) (Čučković 1942, 39-45; Ruck 1978, 88).

Vrlo vjerojatan kandidat mogao bi biti i **mrazovac** (*Colchicum autumnale*) kojeg u jesen ima gotovo posvuda. Njegova je aktivna komponenta alkaloid kolhicin koji izaziva promijenjeno stanje svijesti i ekstatična stanja, a u većim količinama i smrt (Gursky 1978, 366-367).

Oleandar (*Nerium oleander*) je još jedna na popisu opakih biljaka. Za njega su Grci mislili da je porijeklom iz Kolhide, što dovoljno govori o njegovim otrovnim i magijskim svojstvima, budući da je za Grke Kolhida bila zemlja magije, čarobnica (slavne Medeje) i svega čega se treba čuvati. Smrtonosan je za ljude i životinje, zato ga na primjer kože ne diraju već ga obilaze. Aktivna komponenta u oleandru je alkaloid oleandrin, koji blokira bubrege, a u većoj količini izaziva nekrozu. No, male količine ekstrakta lista otopljene u vinu mogle su imati ljekovite efekte (Dioskorid. 4.82). Plinije dodaje da je kao dodatak vinu povećavao moć opijanja, te da je korijen umirivao, a sok iz lišća da je izazivao ludilo (Plin. NH. 21.45) (Ruck 1978, 91;

²⁹ Mandragora, bunika i beladona imaju prilične količine atropina i mogu se apsorbirati i kroz kožu. Kad se tako unesu u organizam izazivaju osjećaj letenja i osjećaj silne snage (Napier 1986, 159). U srednjem vijeku u receptima za letenje vrlo se često spominje peršun, ali neki vjeruju da je to zapravo kukuta koja mu nalikuje po izgledu (iako ni sam peršun nije baš naivan, jer ulje načinjeno od njega možda ima amfetaminska svojstva). Inače je kukuta (*Conium maculatum*) vrlo otrovna i u antici je baš po tome bila poznata; u manjim dozama mogla se koristiti kao vrlo jak sedativ iako je znala izazvati delirij (Rudgley 1993, 95).

Baumann 1993, 111, fig. 229)³⁰. Kakve su sve mogle biti dodavane trave i kakvi su im mogli biti efekti pokazuje nam opis svetkovine Antesterije u Ateni gdje se izrijekom spominje droga u vinu (Plut. 3.655e) koja je otvarala grobove i omogućavala duhovima mrtvih da se vrate u grad. Vino su pili živi u masovnoj pijanki na dan *Choes*, koja je imala odlike mračnjačkih rituala (svatko je pio za sebe u potpunoj tišini). Aristofan u komediji *Aharnjani* prikazuje lik koji svom neprijatelju želi ružno putovanje na Antesterije i nada se da će ovaj doživjeti luđačke halucinacije (v. 1166-1167) (Ruck 1978, 92). Ono što je ovdje zanimljivo je veza između droge i povratka mrtvih na ovaj svijet, točnije prelaženja granice između svjetova. To je predodžba koja je prastara i sačuvana je sve do klasičnog vremena, a govori o umijeću prelaženja granice između svjetova, odnosno sredstvu pomoću kojeg se to moglo učiniti.

Vrlo je dobar kandidat i biljka **opojna ločika** (*Lactuca virosa*), koje ima posvuda u srednjem umjerenom pojasu. Ona daje gust mliječni sok bogat alkaloidima i gorkom tvari (glikozidi). Od antike se koristila kao nadomjestak za opijum zato jer ima halucinogena svojstva. Sredstvo dobiveno iz njezinog mliječnog soka zvalo se *lactucarium* (npr. poznat je *lactucarium germanicum*) i koristilo se kao narkoza prilikom težih zahvata, kao što je amputacija i slično³¹.

Poseban je problem **datura** (*Datura stramonium*). Vrlo je opojna i izaziva jake halucinacije, ali bez toksičnih posljedica, stoga je pogodna za šamanska "putovanja". No, kod nje je pitanje odakle je uopće došla u Europu, gdje se pojavljuje tek u 16.st. Tradicionalno je mišljenje da je donesena iz sjeverne ili srednje Amerike, što bi je odmah isključilo iz naših razmatranja. No, nova je pretpostavka da je mnogo vjerojatnije da je u Europu stigla iz područja južne Rusije, Kavkaza i područja oko Kaspijskog jezera (Hoppe 1975/I, 392 id, s.v. *Datura*), što bi je učinilo vrlo ozbiljnim i zanimljivim kandidatom, budući da su veze s južnoruskim stepama prilično dobro dokazane u vučedolskoj kulturi. Na žalost do nekog

novog otkrića koje bi razriješilo ovaj problem, moramo daturu staviti pod upitnik i ostaviti po strani.

Na kraju moramo spomenuti pripadnike biljnog svijeta koji su odavna poznati po svojim halucinogenim svojstvima, a to su gljive i gljivice. Upotrebljavaju se širom svijeta upravo za postizanje transa. Tako je vrlo raširena bila upotreba gljive **muhare** (*Amanita muscaria*), a među Ugro-Fincima u Sibiru bila je uobičajena prije nego što je uveden alkohol (Bongard - Levin & Grantovskij 1981, 92-94; Halifax 1982, 57). Najraniji izvještaji o njezinoj primjeni u Sibiru potječu iz prvih kontakata Rusa sa sibirskim narodima. Tako izvještaj iz 1658.g. dnevnik poljskog ratnog zarobljenika, opisuje upotrebu muhare kod naroda Ostjaka u zapadnom Sibiru (Rudgley 1993, 39). Danas se smatra da su psihotropna svojstva muhare otkrivena još u gornjem paleolitu – tada je postala vrlo česta među brezama i crnogoricom u sibirskoj tajgi, nakon što se oko 10.000 g.pr.Kr. povukao led (ibid. 14). Aktivna supstanca gljiva *Amanita muscaria* i *Amanita pantheria* je ibotenička kiselina, koja izaziva stanje lažnog pijanstva, jake grčeve, agresivno ponašanje, te psihomotoričke poremećaje i vizualne i slušne halucinacije. Uz to mijenja percepciju (mogu se iskusiti efekti makroskopije i mikroskopije). Druga aktivna supstanca je muscimol. Prilikom sušenja muhare ibotenička se kiselina razgrađuje, a zamjenjuje je muscimol, koji ima bar pet puta snažnije djelovanje. Ova će supstanca ostati stabilna i nakon što se osušena gljiva otopi u nekoj tekućini (Staal 2000, 110). Efekti variraju od doziranja, načina pripreme, kao i od kulturnog nasljeđa i psiholoških očekivanja onoga koji gljivu uzima. Može se konzumirati sirova, kuhana ili sušena, te kao ekstrakt – kako se konzumira još u krajevima gdje se taj običaj zadržao do danas, a to su zabačeni dijelovi Pirineja i Alpa i u Sibiru. Kod Korjaka u Sibiru konzumirao se urin onih koji su uzimali muharu i taj je također bio psihotropan. Najsloženiji način uzimanja je taj da se gljiva natapa u vinu od borovnica (*Vaccinium uliginosum*) (Rudgley 1993, 40-42; Nyberg 1995, 390-393; Juan-Tresserras 2000, 266-267). Što se

³⁰ Antički izvori koji govore o raznim dodacima alkoholu koji bi morali povećati moć opijanja ili izazvati stanja izmijenjene svijesti, svi govore o dodacima vinu. To je i razumljivo, budući da je vino bilo domaći alkohol u Grčkoj i Italiji, dok je pivo bilo na rubovima društva i nezanimljivo za pisce, te se i mnogo manje pilo. No, dodaci vinu su vrlo zanimljivi i očito je da je njihovo poznavanje rezultat travarskih znanja i iskustava mnogo generacija. Iste biljke koje se u antici spominju kao dodaci vinu, u prehistoriji su mogle s istim efektima biti dodavane pivu ili medovini ili piću od jabuka ili breze. Tako kad nas izvještavaju o uspavljujućim efektima mirte ili ulja od majorana (Dioskorid. 1.77; 1.68), onda moramo pretpostaviti da su iste biljke morale biti poznate davno prije pisanih spomena, kao i njihova svojstva. Tako je ulje od šafrana uspavljivalo (Disokorid. 1.64), ciklame u vinu su izazivale priviđenja i imale su opojni efekt (Plin. NH. 25.67). Za tamjan (*Libanotes*) se tvrdilo da izaziva ludilo, a ako se pio u većim količinama u vinu mogao je izazvati i smrt (Dioskorid. 1.81). Grci su nam ostavili izvještaje o vinu koje izluđuje i ubija, sigurno zbog dodataka (Herod. 6.75-84; Athen. 10.436). Platon kaže da su vina namijenjena za sakralne svrhe bila jača i opojnija od običnih jer su trebala izazvati ludilo kod sudionika (Plat. ap. Diogen. Laert. 3.39) (Ruck 1978,91). Nema sumnje da su bila pojačana halucinogenim dodacima. Isto je tako bilo koji alkohol mogao biti pojačan istim dodacima da bi se postigao isti efekt.

³¹ Hoppe 1975/I, 627 id. s.v. *Lactuca*. Popis mnogobrojnih antičkih izvora koji je spominju vidi kod Stadler, RE XXIII Halbb. 1924, 367-369, s.v. *lactuca*; *Thesaurus Linguae Latinae* VII/2, fasc. VI, Leipzig 1972, s.v. *lactuca*.

arheoloških potvrda uzimanja muhare tiče, do danas je poznat samo jedan i to nesiguran slučaj. Radi se o prikazima iz brončanog doba u Skandinaviji i pitanje je vidi li se na njima *Amanita muscaria* ili ne. Ova polemika nije do danas riješena (Kaplan 1975; Fagg 1976; Juan-Tresserras 2000, 267).

Od naroda Jurak iz zapadnog Sibira dolaze podaci koji kažu da se pred očima šamana pojavljuju «Muharini ljudi». Oni nemaju noge ni vrat, a tijelo im je cilindričnog oblika. Kreću se velikom brzinom pred šamanom i njegova se vještina sastoji u tome da ih sustigne. Koliko će ih biti zavisi od broja gljiva koje je šaman pojeo. Stoga kažu da šaman uzme dvije i pol gljive jer će se pred njim pojaviti dva potpuna i polovični «Muharin čovjek». Ovaj se posljednji kreće mnogo sporije od onih potpunih i šaman ga može stići, a ovaj će ga voditi do pravih, potpunih vodiča. Ovi vodiči šamanu otkrivaju sve one zapletene putove na onom svijetu, naročito put za povratak kući (Rudgley 1993, 42)³². Ipak moramo spomenuti da se u Sibiru također smatralo da muhara nije neophodna za šamansko «putovanje» i da su je zapravo uzimali samo «slabi» šamani, koji nisu mogli otići «onamo» pomoću tehnike i snagom svoje volje, nego im je bilo potrebno jedno takvo sredstvo (Eliade 1985, 210; Nyberg 1995, 393).

Oni koji su sudjelovali na šamanskim seansama prilikom kojih su se koristile gljive izvještavaju da je sve popimalo ritmičke obrise, a šamanovo pjevanje je dobivalo žarko obojene oblike (Wasson 1978, 18). Sinestezijska i šarenilo boja tipični su za jaka psihotropna sredstva poput LSD-a. To je prevelika tema da bismo je detaljno obrazlagali, ali moramo napomenuti da se u prirodi takvi halucinogeni alkaloidi nalaze u gljivicama

snijeti ili žitne hrđe. Najčešće dvije vrste su *Claviceps purpurea* i *Claviceps paspali*. *Claviceps purpurea* napada bar 35 vrsta trava, uključujući pšenicu, raž, ječam i zob, te kukolj. U antici je dobar dio polja morao biti zaražen, možda ne u tolikoj mjeri da izazove jake farmakološke efekte ili smrt, ali dovoljno da izazove simptome "vatre Sv. Ante" (ta je bolest u srednjem vijeku bila smrtonosna³³). *Claviceps purpurea* nema mnogo halucinogenih alkaloida, ali ima ergotoksina: dietilamida lisergične kiseline (skraćeno LSD) ima samo 0.4 % i veća koncentracija ove gljivice prije bi dovela do smrti nego do bilo kakve halucinacije³⁴. Jedina snijet koja sadrži LSD u priličnim količinama, dovoljnim da izazovu halucinacije, je *Claviceps paspali*. Ona se nalazi posvuda na travama (roda *paspalum* kojih ima oko 200 vrsta) u Europi, na Bliskom istoku, u Africi, obje Amerike, Aziji i Australiji. S travama roda *paspalum* postoji jedan problem: one jesu raširene, ali samo u subtropskim i tropskim krajevima Eurazije. U srednjoj Europi ih nema i nikad nisu bile poznate. Danas ih ima u južnoj Italiji, na Siciliji i Sardiniji, ali onamo su donesene iz Amerike i, u biti, su sve vrste koje danas rastu na Sredozemlju američke, pa nisu zanimljive za našu temu. Koliko god je *Claviceps paspali* pogodna kao objašnjenje za mnoge opise čudesnih vizija, toliko je problem što je u ovim krajevima nema i bojimo se da je moramo zanemariti kao vjerojatno sredstvo postizanja halucinacija na lokalitetima poput Vučedola, dok se ne nađe dokaz za suprotno. Naravno, uvijek postoji mogućnost da je dalekom trgovinom dolazila iz središnje ili daleke Azije, ali to je vrlo slab oslonac. U tim je dalekim krajevima ona kao zaraza mogla biti lako dostupna i koristiti se kao moćno

³² Mnogi znanstvenici vjeruju da su izvorno *soma* i *haoma* bile rađene na bazi gljive muhare, *Amanita muscaria* (Bongard-Levin & Grantovskij 1981, 89-90; Gamkrelidze & Ivanov 1984, 563). Međutim, drugi će taj prijedlog isto tako odbaciti uz tvrdnju da ta gljiva nije bila česta u indoeuropskoj pradomovini (Nyberg 1995, 393). Osim muhare predlagale su se i mnoge druge biljke kao sirovina za somu, među njima i konoplja (*Cannabis sativa*), mak (*Papaver somniferum*), ginseng (*Panax ginseng*), te biljke iz vrsta *Periploca* i *Sacrostemma*. Od svih prijedloga posebno se ističu dva: divlja rutvica (*Peganum harmala*) i efedra (*Ephedra sinica*). Rutvica je grm koji se nalazi po cijeloj središnjoj Aziji i na Iranskoj visoravni. Psihoaktivna je pa se i danas vjeruje da ekstrakt njezina sjemena izaziva ludilo. Aktivni alkaloidi u njoj su harmin, harmalin i tetrahydroharmin (Rudgley 1993, 50-53 posebno zagovara rutvicu kao sirovinu za somu, protiv je Nyberg 1995, 388-390). Efedra je biljka koja se koristi po cijeloj središnjoj Aziji, a Kinezi su je zvali *ma-huang*. Ona je moćan stimulans i sadrži drogu efedrin. Efedrin širi zjenice, povećava krvni tlak i broj otkucaja srca, opušta mišiće, bronhije i probavni trakt. Koristi se i kao sredstvo za izradu halucinogena (Napier 1986, 159-160). Većina će znanstvenika uzeti upravo efedru kao najvjerojatniju biljku od koje se radila *soma* (Falk 1989, 78; Nyberg 1995, 385; Ježić 1999, 44-45 n.83; Staal 2000, 105). U prilog toj teoriji A. Parpola (1995, 371) citira nalaze iz Margijane gdje su na lokalitetima Togolk-21 i Gonur-1 u posudama ustanovljeni ostaci efedre. Na oba lokaliteta posude su otkrivene u kulturnom kontekstu u građevinama koje se mogu odrediti kao hramovi. Pored efedre, na oba su mjesta ustanovljeni i tragovi konoplje. Nalazi datiraju između 1900. i 1700.g.pr.Kr.

³³ Posljedice otrovanja gljivicama roda *Claviceps* upravo su stravične: počinje jakim crvenjenjem kože i jakom žeđi, nastavlja grčevima i demencijom, završava crnjenjem i opadanjem udova i smrću u jakim grčevima. U srednjem je vijeku "Vatra svetog Ante" pokosila one koji su jeli kruh od zaražene raži (*Secale cornutum*). Usp. Hoppe 1975/II, 116 id. s.v. *Claviceps*.

³⁴ To napominjemo zato što je predloženo (Wasson et al. 1978) da je upravo *Claviceps purpurea* bila odgovorna za halucinacije, odnosno vizije pri eleuzinskim misterijama. To je teško održavati. S druge strane Wasson (1978, 19 id.) tvrdi da su ergotoksini netopivi u vodi, dok halucinogeni alkaloidi jesu i stoga se moglo izdvojiti samo halucinogene alkaloidne otopanjem snijeti (odnosno ječma i raži zaraženog snijeti) u vodi.

sredstvo za doživljavanje čudesnih vizija koje je teško opisati riječima. Budući da je silno toksična, bila je potrebna velika vještina i znanje kako se njome koristiti, a da ne završi tragično. To se postiglo generacijama učenja i vjerojatno su šamani bili ti koji su naučili kako trave zaražene snijeti primijeniti za svoje potrebe (Wasson 1978, 21 id; Aaronson 1989, 249-252). Veoma je zanimljiv nalaz čovjeka iz Grauballea - čovjeka bačenog u močvaru (žrtvovanog?) negdje prije 1500-1700 godina. U njegovom su želucu nađeni ostaci njegova posljednjeg obroka, koji je između ostalog sadržavao sjemenke trava s milijunima spora *Ustilaggo sp.* i *Claviceps purpurea* (Aaronson 1989, 247). Ako i nije pošao dobrovoljno u močvaru, jadnik je prije toga vjerojatno bio tako omamljen da nije ni znao što mu se događa³⁵. Moramo dodati još i to da bi pivo napravljeno od žitarica zaraženih snijeti također imalo efekte kao piće u koje su snijeti namjerno dodane.

Snijeti napadaju i **kukolj** (*Agrostemma githago*) koji raste među žitom. Kukolj se često spominje u ovakvim raspravama, ali sam po sebi nema nikakve narkotične ili halucinogene sastojke. On može biti diuretik, može biti i otrovna droga, ali ne više od toga (Hoppe 1975/I, 42 id. s.v. *Agrostemma*). Za našu je temu mnogo zanimljiviji **ljulj** (*Lolium temulentum*). Ta je biljka arheofit, što znači čovjekov pratilac od vremena prve domestikacije biljaka i čovjek je širi. U naše je krajeve došla u prethistoriji s otkrićem poljodjelstva. Nalazi se na staništima bogatim dušikom gdje raste kao obična trava. Ljulj je gotova halucinogena droga uvijek pri ruci. U njemu djeluju alkaloidi gljivice koja se nalazi u unutarnjim slojevima sjemenke. Ta je gljivica imanentna vrsti i nije nađena nigdje drugdje slobodna u prirodi. Djelovanje je jako narkotično i dovodi do transa (Hoppe 1975/I, 663 id. s.v. *Lolium*). Još su Grci bili dobro svjesni psihofarmakološkog efekta ljulja i zvali su ga *thyaros* (= mahnita biljka) i po svoj su prilici znali za značajke snijeti koja ga je napadala (Ps. Dioskorid. De mat. med. 2.100). Takvu je "slavu" zadržao i u rimsko vrijeme jer Plaut (Miles glor. 315-323) kaže jednom liku da mora da je jeo *lolium* budući da vidi stvari kojih nema. To se slaže s Ovidijem koji veli da *lolium* utječe na vid, a Plinije (NH 18.44) dodaje da kruh načinjen od žita zagađenog ljuljem izaziva vrtoglavicu (Ruck 1978, 116). Ljulj je arheološki potvrđen na lokalitetima na Iberskom poluotoku: u neolitičkim slojevima u Zambujalu (Portugal), slojevima srednjeg brončanog doba u Cova de Punta Farisa (Fraga, Huesca, Španjolska), kao i na

mnogim kasnijim lokalitetima sve do u rimsko doba (Juan-Tresserras 2000, 268).

Žitarice, ljulj, a naročito navedene toksične trave vrlo su jaki kandidati za pripremu izuzetnog pića koje je moralo šamane i kovače ili šamane-kovače povesti na putovanje na onu stranu. Na žalost, *Claviceps paspali* za sada moramo odbaciti, ali je na Vučedolu bilo dostupno više nego mnogo halucinogenih sredstava drugog karaktera.

Zbog lesne podloge i velike propusnosti tla na Vučedolu, nisu se mogli identificirati tragovi polena na lokalitetu. Jedan po jedan uzorak davali su negativne rezultate. Stoga je ovaj izbor potencijalnih kandidata za pripremu šamanskog pića morao biti načinjen neizravno prema drugim kriterijima. Biljke koje se ovdje spominju izabrane su zato što se najviše spominju u antičkim izvorima kao sredstva koja mijenjaju svijest. Naime, radi se o biljkama čestim i lako dobavljivim u europskom umjerenom klimatskom pojasu, koje pri tom imaju od antike dugu tradiciju upotrebe kao psihotropna sredstva. Nakon što je ovaj članak već bio završen (za skup Hrvatskog arheološkog društva u Vukovaru 1999.g.) pojavio se rad Jordija Juan-Tresserrasa u časopisu *Complutum* (Juan-Tresserras 2000) u kojem autor analizira polenske i arheobotaničke nalaze halucinogena na Iberskom poluotoku. Svi nalazi koje spominje poklapaju se s navodima s našeg popisa. Kod njega, a i kod drugih autora, nalazimo arheološke dokaze za upotrebu maka, konoplje, bunike, beladone, ljulja. Istina je da je riječ o vrlo udaljenom području Španjolske, ali radi se o otprilike sličnom umjerenom pojasu i ritualnom kontekstu nalaza. Taj nam je članak bio potvrda da je naš kriterij za izbor sredstava koja su mogla biti upotrijebljena na Vučedolu bio ispravan.

Željeli bismo znati koja se to tekućina pila iz boce u obliku ptice. Je li to bio neki halucinogen? Opojno piće koje pomaže šamanu da postigne trans i ode na svoje putovanje? I jelen i ptica zajedno su duhovi pomoćnici šamana koji mu pomažu da ode "onamo" i vrati se. Mislimo da je razumno pretpostaviti da je piće koje će šamanu pomoći na putu, servirano u posudi u obliku ptice, sadržavalo opojne ili halucinogene tvari. Teško je reći koja vrsta pića. Možda je to bila neka vrsta alkohola s posebnim dodacima. Iz kasnijih antičkih izvora doznajemo za pivo *bryton* koje se pilo u Trakiji (Athen. 10.447 b-d), a u izgubljenom drami Triptolem Sofoklo spominje *bryton* u vezi s eleuzinskim krugom, a eleuzinske su misterije počivale na neiskazivoj viziji. Hekatej dodaje

³⁵ Čovjek u Grauballeu (Danska) nađen je 1952. godine. Njegovo je grlo bilo prerezano praktički od uha do uha - bio je ubijen prije nego što su ga bacili u močvaru. Znanstvenici danas nisu sigurni koliko je ovdje riječ o žrtvovanju, a koliko bi se moglo raditi o običnom umorstvu (vidi P. G. Bahn, "Bodies of the Bogs", *Archaeology* 50/4, 1997,62-67). Budući da je u njegovom želucu pronađeno mnogo spora *Claviceps purpurea*, toliko da bi vjerojatno teško obolio, ako ne i umro od njih, moguće je da je ovaj čovjek žrtvovan. Prethodno je dobrano omamljen.

da se *bryton* pripremao od nekakvog korijenja (Marazov 1992, 295). Ovo je samo jedan primjer iz Trakije, a drugih primjera ima mnogo. Pića koja su uzrokovala izmijenjenu percepciju bilo je mnogo, a bilo je mnogo i drugih tvari koje su se mogle staviti u alkohol. Svaka od navedenih tvari mogla je biti dostupna vučedolskim znalcima; na žalost ne znamo točno koja je to tvar korištena u ritualima - možemo samo pretpostavljati koje su bile moguće. Vjerojatno je njihovo piće bilo pivo, medovina, alkohol od jabuka ili od brezova soka, manje je vjerojatno da se radilo o vinu³⁶. Budući da destilacija kao postupak nije poznata u Europi do ranog srednjeg vijeka, njihov je alkohol sam za sebe morao biti relativno blag. Ono što ga je činilo moćnim su biljni dodaci ili gljive i gljivice.

Tko je mogao biti vještac ili šaman na Vučedolu? Jesu li jelen i posuda u obliku ptice položeni u zemlju kad je umro, da odu zajedno s njim na onaj svijet, kao parafernalijske njegova zanata? Ili su jelen i posuda bili upotrijebljeni u ritualu u kojem je šaman morao “onamo” odvesti posebno važnu dušu nekog pokojnika, toliko važnog da je nakon rituala jelen ubijen, a posuda sahranjena u zemlju? Tko je kandidat? Muškarac iz “groba bračnog para”? Ili možda žena, čije je lice bilo prekriveno terinom, što definitivno ukazuje na magijski odnos?³⁷ To su sve pitanja na koja ćemo pokušati odgovoriti nekom drugom zgodom. Sve što možemo danas dati jesu manje ili više vjerojatne pretpostavke što se moglo zbivati u jednom trenutku na vučedolskoj akropoli na Gradcu; ostalo je zauvijek izgubljeno.

POPIS LITERATURE

- Aaronson 1989 Sh. Aaronson: “Fungal parasites and grasses and cereals: their rôle as food or medicine, now and in the past”, *Antiquity* 63, 247-257
- Alföldi 1931 A. Alföldi: “Über die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen”, *Archäologischer Anzeiger* 1931, 393-416
- Bailey 1997 A. Bailey: *The Caves of the Sun. The Origin of Mythology*, London
- Bailey 1985 H. W. Bailey: «Durauxha the drink exhilarant», *South Asian Studies* 1, 57-61
- Barracano 1996 M. Barracano: “Arte animalistica centro-asiatica: esempi di lettura simbolica”, u A. Bongioanni & E. Comba eds. *Bestie o Dei? L'animale nel simbolismo religioso*, Torino, 181-200
- Baumann 1993 H. Baumann: *Greek Wild Flowers and plant lore in Ancient Greece*, London
- Benac 1951 A. Benac: “O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* n.s. 6, 271-279
- Bongard-Levin & Grantovskij 1981 G. M. Bongard-Levin & E. A. Grantovskij, *De la Scythie a l'Inde. Énigmes de l'histoire des anciens Aryens*, trad. Ph. Gignoux, Paris (rusko izd. Moskva 1974).
- Burkert 1962 W. Burkert: “GOHS, Zum griechischen “Schamanismus””, *Rheinisches Museum* n.s. 105, 36-55
- Burkert 1979 W. Burkert: *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Un. Of California Press
- Burkert 1983 W. Burkert: *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, trans. P. Bing, Un. Of California Press (njem. izd. 1972.)
- Burkert 1996 W. Burkert: *Creation of the Sacred. Tracks of Biology in Early Religions*, Harvard Un. Press
- Butterworth 1966 E. A. S. Butterworth: *Some Traces of the Pre-Olympian World in Greek Literature and Myth*, Berlin
- Čučković 1942 D. Čučković: *O povijesti i pučkom poznavanju nekih ljekovitih biljaka*, Zagreb
- Deeg 1993 M. Deeg, «Shamanism in the Veda: the Keṁh-hymn (10.136), the journey to heaven of Vasistha (V 7.88) and the mah vrata-ritual», *Nagoya Studies in Indian Culture and Buddhism*, Sambh s , 14, 95-144.
- Dickson 1978 J. Dickson: «Bronze Age mead», *Antiquity* 52, 108-113
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević: “Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks”, u A. Benac ed. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolit*, Sarajevo, 267-342
- Doumas 1991 Ch. Doumas: “Quelques indications concernant les contacts entre le mer Egée et la Mer Noire avant la colonisation grecque”, *Thracia Pontica* IV, 15-20
- Durman 1991 A. Durman: *Metal u prehistorijskom društvu jugoistočne Europe*, neobjavljena disertacija. Zagreb
- Eliade 1982 M. Eliade: *Kovači i alkemičari*, prev. M. Mayer, Zagreb (franc. izd. *Forgerons et alchimistes*, Paris 1977)
- Eliade 1985 M. Eliade, *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*, prev. Z. Stojanović, Novi Sad (francusko izd. *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1968).

³⁶ U Podunavlju se tragovi vitikulture pojavljuju tek u brončanom dobu i od kasnog brončanog doba nadalje pretpostavlja se izvoz vina iz ovog područja prema sjeveru. Vidi Vencl 1994, 305.

³⁷ Vidi M. Hoti, “Vučedol-Streimov vinograd: magijski ritual i dvojni grob vučedolske kulture”, *Opuscula Archaeologica* 17, Zagreb 1993, 183-203.

- Fagg 1976 W. Fagg: «Correspondence: the sacred mushroom in Scandinavia», *Man* n.s. 2, 440.
- Falk 1989 H. Falk, «Soma I and II», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London*, 52/1, 77-90.
- Farkas 2001 A. Farkas, «Filipovka e l' arte delle steppe» u *ORO Kat*, 145-158.
- Feller Jatavallabhula 1999 D. Feller Jatavallabhula: "The theft of soma" u M. Brockington, P. Schreiner eds. *Composing a Tradition: Concepts, Techniques, and Relationships*, Proceedings of the First Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Puraṣas, August 1997, HAZU Zagreb, 199-225
- Filip 1969 J. Filip: *Encyclopädische Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas II*, Prag
- Gamkrelidze & Ivanov 1984 T. V. Gamkrelidze & V. V. Ivanov: *Indoeuropejskij jazik i Indoeuropejci. Rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazika i protokulturi*, I-II, Tbilisi
- Garrido Pena & Muñoz Lopez-Astilleros 2000 P. Garrido Pena & K. Muñoz Lopez-Astilleros: «Visiones sagradas para los líderes. Cerámicas campaniformes con decoración simbólica en la península Ibérica», *Complutum* 11, 285-300
- Germain 1954 G. Germain: *Genèse de l'Odyssee. Le fantastique et le sacré*, Paris
- Grmek 1950 M. D. Grmek: "Opojna pića i otrovi antiknih Ilira", *Farmaceutski glasnik (Nauka i praksa)* 6/3, 33-38
- Gursky 1978 Z. Gursky: *Zlatna knjiga ljekovitog bilja*, Zagreb
- Halifax 1982 J. Halifax: *Shaman. The Wounded Healer*, London
- Hamayon 1994 R. N. Hamayon: "Etudes chamaniques", *Anthropos* 89/4-6, 561-567
- Harrison P. J. E. Harrison: *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London 1962 (1.izd. 1903.)
- Hopf 1976 M. Hopf: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 2, Berlin, 530-533, s.v. Bier
- Hoppe 1975 H. A. Hoppe: *Drogenkunde*, Berlin-New York, (8. izd.), I-II.
- Ivantchik 1997 A. Ivantchik: «Les légendes de fondation de Sinope du Pont», *Revue des Études anciennes* 99/1-2, 33-45.
- Izquierdo Peraile 1997 I. Izquierdo Peraile: "Granadas y adormideras en la cultura ibérica y el contexto del Mediterráneo Antiguo", *Pyrenae* 28, 65-98
- Ježić 1999 M. Ježić, *gvedske Upanišadi Aitareya i Kauš taki*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Juan-Tresserras 2000 J. Juan-Tresserras: «La arqueología de los drogas en la península Ibérica. Una síntesis de las recientes investigaciones arqueobotánicas», *Complutum* 11, 261-274
- Kalicz 1968 N. Kalicz: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.Z.*, Budapest
- Kaplan 1975 R. W. Kaplan: «The sacred mushroom in Scandinavia», *Man* 10, 72-79
- Katz & Voigt 1986 S. H. Katz & M. M. Voigt: "The Early Use of Cereals in the Human Diet", *Expedition* 28/2, 23-34
- Kirchner 1952 H. Kirchner: "Ein archäologischer Beitrag zur Urgeschichte des Schamanismus", *Anthropos* 47, 244-286
- Korolkova 2001 E. Korolkova, «Vasi rituali dei nomadi» u *ORO Kat*, 174-177.
- Kuzmina 1976 E. E. Kuzmina: "La sémantique des sujets figurés sur le vase de Tchertomlyk", *Sovjetskaja arheologija* 2, 68-75
- Lewis 1971 I. M. Lewis: *Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Sahamanism*, London
- Lewis-Williams 1994 J. D. Lewis-Williams: "Rock Art and Ritual: South Africa and Beyond", *Complutum* 5, 277-289
- Lewis-Williams 1997 J. D. Lewis-Williams: "Agency, art and altered consciousness: a motif in French parietal art", *Antiquity* 71, 810-830
- Lincoln 1986 B. Lincoln: *Myth, Cosmos, and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Harvard Un. Press
- Long et al. 2000 D. J. Long, R. Tipping, T. G. Holden, M. J. Bunting & P. Milburn: «The use of henbane (*Hyoscyamus niger* L.) as a hallucinogen at Neolithic «ritual» sites: a re-evaluation», *Antiquity* 74, 49-53
- Marazov 1989 I. Marazov: "Šamanizmat v drevna Trakija", *Blgarski folklor (Sofija)* 15/2, 3-14
- Marazov 1992 I. Marazov: *Mit, ritual i izkustvo u Trakite*, Sofija
- Marazov 1994 I. Marazov: *Mitologija na zlatoto*, Sofija
- Merrillees 1962 R. S. Merrillees: «Opium trade in the Bronze Age Levant», *Antiquity* 36, 387-392
- Milićević Bradač 1999-2000 M. Milićević Bradač: «Bromos ou Bromios – Bromo, a ne Bromije», *Opuscula Archeologica (Zagreb)* 23-24, 65-76
- Minns 1913 E. H. Minns: *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge Un. Press (reprint New York 1965)
- Mitrevski 1999 D. Mitrevski: «Grobot na pajonskata sveštenička od Marvinci. Prilog kon vrenuvanjeto na pajonskata religija na železnoto vreme» (Grave of the Paeonian Priestess from Marvinci), *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, 1996-97 (Skopje 1999), 69-89
- Napier 1986 A. D. Napier: *Masks, Transformation, and Paradox*, Un. of California Press
- Nyberg 1995 H. Nyberg, «The problem of the Aryans and the Soma: the botanical evidence» u G. Erdosy ed. *The Indo-Aryans of Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity*, Berlin-New York, 382-406.

- Olck 1897 Olck: Pauly-Wissowa RE, V. Halbb. Stuttgart, 457-464, s.v. Bier
 ORO Kat. 2001 *ORO, Il mistero dei Sarmati e degli Sciti*, Katalog izložbe, Milano, Electa.
 Parpola 1995 A. Parpola, «The problem of the Aryans and the Soma: textual-linguistic and archaeological evidence» u G. Erdosy ed. *The Indo-Aryans of Ancient South Asia. Language, Material Culture and Ethnicity*, Berlin-New York, 353-379.
- Radulescu 1996 M. M. Radulescu: “Fairies, Flowers and Magic. Daco-Romanian zîna and its Indo-European Cognates”, *Journal of Indo-European Studies* 24, 333-360
- Rausing 1997 G. Rausing: “The wheeled cauldrons and the wine”, *Antiquity* 71, 994-999
- Renfrew & Bahn 1996 C. Renfrew & P. Bahn: *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*. London
- Riches 1994 D. Riches: “Shamanism: the key to religion”, *Man* 29/2, 381-406
- Ripinsky-Naxon 1989 M. Ripinsky-Naxon: “Hallucinogenes, Shamanism, and the Cultural Process”, *Anthropos* 84, 219-224
- Ripinsky-Naxon 1992 M. Ripinsky-Naxon: “Shamanism: Religion or Rite?”, *Journal of Prehistoric Religion* 6, 37-44
- Rostovtzeff 1922 M. I. Rostovtzeff: *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford
- Roux 1958 J.-P. Roux: “Eléments chamaniques dans les textes pré-mongols”, *Anthropos* 53, 441-456
- Ruck 1978 C. A. P. Ruck: “Documents” u Wasson et al. 1978, 75-126
- Rudgley 1993 R. Rudgley: *The Alchemy of Culture. Intoxicants in Society*, London, British Museum Press
- Rudgley 1998 R. Rudgley: *Lost Civilizations of the Stone Age*, London
- Ruprechtsberger 1992 E. M. Ruprechtsberger: “Wirtin, full’ die Flasche mit Bier! Bier in griechisch-römischen Zeit: Ein Überblick” u E. M. Ruprechtsberger ed. *Bier im Altertum*, Linz, 15-26
- Salmanov 1992 E. Salmanov: «Simorg e Simar. Mythe de la lutte de l’oiseau et du serpent d’après des sources anciennes et les fouilles archéologiques dans le Caucase» u C. Paris ed. *Caucasologie et Mythologie Comparée. Actes du Colloque International du CNRS, IVe Colloque de Caucasologie (Sèvres, 27-29 juin 1988)*, Paris, 83-96
- Savory 1968 H. N. Savory: *Spain and Portugal. The Prehistory of the Iberian Peninsula*, London
- Schmidt 1945 R. R. Schmidt: *Die Burg Vučedol*, Zagreb
- Schneider & Zazoff 1994 L. Schneider & P. Zazoff: “Konstruktion und Rekonstruktion. Zur Lesung trakischer und skytischer Bilder”, *Jahrbuch der Deutschen Archäologischen Instituts* 109, 143-216
- Shell 2000 C. A. Shell: «Metalworker or shaman: Early Bronze Age Upton Lovell G2 burial», *Antiquity* 74, 271-272
- Sherratt 1987 A. Sherratt: «Cups that Cheered: The Introduction of Alcohol to Prehistoric Europe» in *Economy and Society in Prehistoric Europe*, Edinburgh, 376-392
- Sherratt 1991 A. Sherratt: «Sacred and Profane Substances: The Ritual Use of Narcotics in Later Neolithic Europe» in *Economy and Society in Prehistoric Europe*, Edinburgh, 403-430
- Staal 2000 F. Staal, «Soma» u F. Staal ed. *AGNI: The Vedic Ritual of the Fire Altar, vol. I*, Delhi, 105-113.
- Thornton 1970 A. Thornton: *People and themes in Homer’s Odyssey*, London
- von Tompa 1934/35 F. von Tompa: “25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936”, *24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 60-61
- Vencel 1994 S. Vencel: «The Archaeology of Thirst», *Journal of European Archaeology* 2/2, 299-326
- Vučedol Kat. 1988 Vučedol Kat.: *Vučedol, treće tisućljeće p.n.e.*, Katalog izložbe, Muzejski prostor, Zagreb
- Walsh 1999 T. R. Walsh: «Towards the Poetics of Potions: Helen’s Cup and Indo-European Comparanda» u K. Jones-Bley, M. E. Hudd, A. Della Volpe & M. Robbins Dexter eds. *Proceedings of the Tenth Annual UCLA Indo-European Conference, (Los Angeles May 21-23 1998)*, Los Angeles, 147-164
- Wasson et al. 1978 Wasson et al.: *The Road to Eleusis. Unveiling the Secret of the Mysteries*, R. Gordon Wasson, A. Hofmann, C. A. P. Ruck eds, New York - London
- Whittle 1996 A. Whittle: *Europe in the Neolithic. The Creation of new Worlds*, Cambridge
- Wiegelmann 1976 G. Wiegelmann: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 2, Berlin, 533-537, s.v. Bier
- Zaninović 1996 M. Zaninović: “Iliri i vinova loza” u *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 385-393

SUMMARY

THE “DOVE” FROM VUČEDOL AS A VESSEL

Key words: Vučedol-Gradac, the Vučedol Dove, bird, deer, shamanism, hallucinogenic drink, alcohol, beer, milk, mead, birch oil, opium, cannabis, mandrake, black henbane, hellebore, deadly nightshade, ivy, meadow saffron, datura, fly agaric, mildew, cockle, ryegrass

One of the artefacts produced by the Vučedol culture known as the “Vučedol Dove” is probably the best-known individual archaeological find from Croatia. Nowadays it is kept in Zagreb Archaeological Museum, with the inventory number 8201. It has been made famous by its beauty and skill of its producer, but also by its symbolism which during the Croatian War transcended the boundaries of archaeology and made it a universal sign (fig. 1, a-b). Its fame, although rightfully deserved, sometimes leads us away from the most important archaeological question: what is it and what was its purpose. This item was discovered in 1938 during the excavation of the Vučedol site, at the position Gradac. It was found in the pit II B □ 18 (*Keller* according to *Schmidt*). The pit was 2.3 x 2.5 metres big (*Schmidt* 1945, T 15.2); it was noticed at the depth of 3.3 m and it reached 4.6 m. It was filled with ashes and among other things it contained 44 fragments of Vučedol white-encrusted pottery (*Schmidt* 1945, 36) characteristic of Early Classical Vučedol Culture – phase B1 (*Dimitrijević* 1979, 288 etc.). Beside the pottery fragments, the pit contained a vessel, more precisely a bottle, in the form of a bird. The bottle is 19.7 cm high and has three cylindrical legs of 2.5 – 3 cm. At the top of the bird’s head there is the vessel opening, that is the bottle mouth. Its surface is finely polished, it is of a lighter colour, and is decorated with white encrustations on its back and chest. The decoration also marks the bird’s tail and eyes, as well as its beak. On its neck there are three symbols of clepsydra or double axe. According to *Schmidt* the capacity of the bottle is 3/5 litres (600 ml – *Schmidt* 1945, 106) while the most recent measuring of its capacity by sand showed it to be 480 ml. Thus far there are two certain theses: that it is a cult vessel and that it must have contained a cult drink. However, the assumption that it must have symbolised a dove is being challenged. The opinion that it was more probably a partridge seems pretty convincing. That would put this vessel in a direct connection with metalworking which was the biggest achievement of the Vučedol Culture. There is no doubt that this was a cult vessel; but what kind of vessel? More importantly, what was the purpose of the drink that was served in it? What were the occasions in which this drink was served and what could the drink be like? In order to provide answers to all these questions, one should primarily consider the context of this find. The ground plan of the excavation site at Gradac (fig. 6) shows the pit II B □ 18 which forms a triangle with other two important discoveries: one of them is the pit II E □ 8,9 in which a sacrificial deer was buried. This is the only individual, deliberately sacrificed and buried animal discovered at Gradac. The other discovery is the pit BG □ 20 in which there was the so-called Married couple grave. All three pits were dug in from the same horizon: the pit II B is noticeable at the depth of –3.2 m, the pit II E at –3.1 m, and the pit BG at –3,05 m. All three pits seem to

be connected by the same huge structure, Megaron I, the so-called Copper-casters megaron, established at the depth of –2.4 m - -2.65 m. The buried deer was placed directly in front of the entrance to Megaron, whereas the “Dove” and the Married couple were a bit further away. Given that the Married couple grave is a topic in itself, we are not going to devote much attention to it on this occasion. However, we are faced with a complex unity: a sacrificed and separately buried deer, a bottle in the shape of a bird, possibly a partridge, and a structure in which metalworking, that is, processing of arsenic bronze, took place. It is only the consideration of this unity that can reveal the real purpose of the “Vučedol Dove”. The triangle bird-deer-metalworking site narrows down our quest and leads us in a well-defined direction.

The deer was present in ancient Europe and it was often portrayed, but if we were to look for a religious circle in which the deer is the most important and the most frequently portrayed animal, we would find it among nomadic tribes that lived in the area between the Pontic steppes and the central Asia. In that region the deer was symbol of the warrior, ruler and shaman. The most important technique of shamanism is that of the shaman’s journey. Distances travelled by a shaman in the state of ecstasies are sometimes truly enormous, and they can be transcended in various ways. Most often they fly with a help of some device (for example, an arrow), but a shaman can also turn into a bird and get very far. Other favourite aids that helped shaman travel long distances were horses and deer, sometimes bears. The deer and the bird are most frequent shaman’s aids and that is why these animals appear together as joint symbols in Asian animalistic style. From there they were adopted by peoples of eastern Balkans (Getes, Dacians, Thracians) and incorporated into their art. It is sufficient to mention the find from the Schyrtian kurgan Axjutinsky (Poltava) with a representation of a deer whose oversized horns end with bird’s heads (fig. 7). Another important reference in this regard is the “Copper casters’ megaron”, centre of metalworking in Vučedol. From the very early on metalworking was closely linked to shamanism. The first metalworkers enjoyed a similar status to that of shamans. They had similar privileges and a similar social power. Such a status is a result of the sacral sphere of secret knowledge. In certain communities the metalworker was considered to be equal, if not superior to the shaman. The Indian and Caucasian traditions reflect the link between the bird and precious metals, such as gold and silver. Unfortunately, members of the Vučedol culture did not leave behind and written records, but the archaeological context reveals a lot: at Gradac in Vučedol there is the “Copper casters’ megaron” and kilns for melting of metals, next to them there is a very specific drinking vessel in the form of a bird, and a deer buried in front of the megaron itself. This brings together metalworkers and shamans, at the heart of Vučedol acropolis. One of the important features of shamanism is the use of hallucinogenic drugs and the control over them. All sources mention that shaman journeys were mostly undertaken with help of some potions that incited the state of trans or an altered state of mind. The

connection between birds and hallucinogenic plants is mentioned by antique sources. Given that shamanism is linked with hallucinogenic drugs all over the world, one must ask oneself whether it is possible that similar events took place in Vučedol. If the experts used such drugs on the acropolis, the potions must have been very valuable, available in small quantities and strictly controlled. The vessel in which they were kept had to be special, too. The fact that the vessel had the shape of a bird only indicates that it was linked to the shaman's “flight” and the bird as a guide. The fact that the bird in question could have been a partridge reveals close relation between the local shamans and metalworkers and they might have even formed one and the same community. If we were to ask what hallucinogenic drugs they could use, we would find numerous plants that grow in the tempered climate conditions and could have been available in Vučedol. They were probably dissolved in alcohol and then consumed. During the prehistoric and antique times alcohol produced from corn, milk, honey, apples and birch sap was widely available and used. The **opium poppy** (*Papaver somniferum*) is one of the earliest domesticated plants and small quantities of opium produced from its resin eased pain. However, larger quantities of opium altered the state of mind. Therefore it is not surprising that a very similar vessel, one in the form of a bird resembling a partridge (fig. 11) was discovered at the site La Zarcita (Algrave, province of Huelva) in Spain. It belongs to the Los Millares culture, famous for its technology of arsenic bronze production. This site also contained some traces of opium poppy. **Hemp** (*Cannabis sativa*) was very important plant in the ancient world, although it is not of our primary interest, because its well-known effect was felt if one had inhaled the smoke produced by its leaves. Another frequent plant with anaesthetic and psychotropic qualities that can be found all over Europe is **mandrake** (*Mandragora officinalis*). The next plant that is as frequent as weed is **henbane**. The Greek tradition was well aware of hallucinogenic properties of henbane. Black henbane (*Hyoscyamus niger*) is highly poisonous, and when eaten it causes hallucinations, euphoria, blurred sight, vertigo, quickened heartbeat, and in larger quantities it can also cause death. **Hellebore** (*Helleborus* sp.), especially black hellebore, is very poisonous but it also has hallucinogenic properties; it all depends on the dosage. Another poisonous plant is **deadly nightshade** (*Atropa belladonna*). It is frequently found on mountain clearings. **Ivy** (*Hedera helix*) is also well known for its psychotropic qualities and it can be found everywhere. Another probable candidate is **autumn crocus** (*Colchicum autumnale*) that in autumn is abundant all over. **Oleander** (*Nerium oleander*) is yet another dangerous plant. The next candidate is *Lactuca virosa* that grows all over the temperate climate belt. *Datura stramonium* is a particular issue. It is very intoxicating and causes strong hallucinations, but with no toxic consequences. As such it is very convenient for shamans' “journeys”, but we will not consider it until the issue of its origin is resolved. Another frequently used drug was that obtained from the mushroom **fly agaric** (*Amanita muscaria*). Its effects vary depending on dosage, prepara-

tion as well as on the cultural heritage and psychological expectations of the consumer. The Jurak people from western Siberia provided us with information that in front of a shaman's eyes “fly agaric people” appeared. They move at great speed and the shaman's skill is reflected in his ability to catch them. These guides reveal to the shaman all the intricate ways of the other world, especially the way to return home. Synthesis and variety of colours are typical effects of strong psychotropic drugs, such as LSD. In nature hallucinogenic alkaloids of the kind may be found in **blight fungi**. The most common types are *Claviceps purpurea* and *Claviceps paspali*. *Claviceps purpurea* contains too little lysergic acid diethylamide (LSD) and the consumption of it may sooner cause death than hallucinations. *Claviceps paspali* is the only blight that contains substantial quantities of LSD, but it never existed in temperate climate region of Europe and should therefore be disregarded. Much more interesting is the case of **ryegrass** (*Lolium temulentum*) which has appeared ever since humans started working the fields. This hallucinogenic drug was always at hand. It is produced by fungi which exist in inside layers of the seed. Due to the loess surface and highly permeable soil in Vučedol, pollen traces could not be identified on the site. Therefore the list of potential candidates for ingredients of shamans' potions had to be drawn according to different criteria. The above-mentioned plants were selected primarily due to the fact that they are mentioned in antique sources. These are plants that are frequent and easily available in temperate climate belt, and have long tradition of being used as psychotropic drugs. We would like to know what was the fluid that was drunk from the bird-shaped bottle. Was it some hallucinogenic drug? An intoxicating drink that helped shaman to reach the state of trans and be off on his journey? The deer and the bird are both the shaman's aids that help him to go there and come back. We believe it would be reasonable to assume that the drink intended to help shaman on his journey could be served in a bird-shaped vessel and that it contained intoxicating or hallucinogenic substances. It would be difficult to say what kind of drink it was. It may have been some sort of alcohol with special additives. What they drank was probably beer, mead, cider or an alcoholic beverage produced of birch sap; it is less likely that they drank wine. Who could have been a witch or shaman in Vučedol? Were the deer and the bottle in the form of a bird laid in the ground when he died, in order to go with him to the other world, as object necessary for his trade? Or were the deer and the vessel used in the ritual by which the shaman had to take “over there” the soul of an important dignitary; so important that after the ritual the deer was killed and the vessel was buried? Who are the candidates? The man from the “Married couple grave”? Or the woman, whose face was covered by a terrine, which undoubtedly indicates a magic deed? All these questions deserve an answer that we will try to provide on another occasion. The only contribution that we can make today consists of more or less probable assumptions about what could have been happening at a certain moment on the Vučedol acropolis at Gradac.

Translated by H. Potrebica